

УДК 82.0.161.2:655.41 І.Франко

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА: AD FONTES

Богдан ЯКИМОВИЧ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 239-43-90*

Засадничо розглянуто початковий період видавничої діяльності І. Франка 70–80-х років XIX ст. на суспільно-політичному тлі того часу. Показано формування світогляду видатного письменника, ученого, видавця, його книгознавчі та видавничі засади, зародження радикальної течії в українській журналістиці та книговидавничій, легальні та нелегальні форми видавничої діяльності І. Франка.

Ключові слова: Іван Франко, видавнича діяльність, книгознавство, Галичина.

Починаючи з приїзду до Львова і вступу до Львівського університету і до смерті 28 травня 1916 р., Іван Франко весь час був видавцем, а книгознавчі засади, які він сформулював, відіграли важливу роль в історії української книжки. Попри велику кількість франкознавчої літератури, міждисциплінарні студії над його життям і творчістю, ніхто до цього часу не звертав уваги на видавничий, книгознавчий, бібліографознавчий та бібліотекознавчий напрями його діяльності. А втім, саме в окреслений хронологічний період І. Франко сформулював основні теоретичні та практичні засади, які зреалізував на найвищому рівні в період своєї творчої зрілості в 90-х роках XIX – на початку XX ст.

XIX ст: суспільно-політичне тло та об'єктивні й суб'єктивні фактори українського відродження

Для розуміння формування видавничих засад І. Франка та його практичної діяльності як видавця коротко охарактеризуємо суспільно-політичну ситуацію на українських землях у XIX ст.

Українське відродження розпочалося на Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII ст., але його розвиток дуже швидко уповільнив російський імперіалізм. Після недовгої стагнації, вже під час війни Росії з наполеонівською Францією, у російській армії з'явилися козацькі частини, і, хоч царизм, використавши українців для власних інтересів, невдовзі розпустив ці формування, процес відродження став незворотнім. XIX століття було тим періодом, коли це відродження, пробиваючи мур шаленого спротиву (росіян – на теренах Наддніпрянщини, польської аристократії – в Галичині), заявило про себе на весь голос. Але цей процес теж затримувався в часі, не був синхронним для обох гілок українського народу, покраяного державними кордонами.

Історія й культура українського народу впродовж останнього тисячоліття тісно пов'язана з писемністю, а, починаючи з XIX ст., з видавничою продукцією, книжками й часописами, що мало особливий вплив на розвиток національного руху. Переломним моментом у розвитку української політичної думки й політичного руху стала друга половина 40-х років XIX ст. – саме тоді засновано Кирило-Мефодіївське товариство, а його програмні засади стали першою серйозною програмою політичної діяльності,

з якою виступила молода українська еліта на чолі з Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем і Тарасом Шевченком. І хоча у кирило-мефодіївців вона ще не була самостійницькою, однак передбачала місце України в демократичній федерації слов'янських держав, а отже, була державницькою. Жорстокий поліцейний розгром товариства, арешт і заслання його діячів не могли загальмувати зростаючого впливу творчості Т. Шевченка, яка у своїй глибинній сутності була самостійницькою – батьківщиною для Т. Шевченка була тільки Україна. Рецепт творчості Т. Шевченка і перенесення на поетичну мову, яка потрапляла вже тоді і під селянську стріху, ідей відрубності українців від панівної нації – свідчили про переломність моменту¹. Терор царизму проти кирило-мефодіївців привітав лідер т. зв. “прогресивної” Росії В. Бєлінський. Це означало: український національний рух не підтримають жодні сили російського суспільства, що невдовзі підтвердилося після Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р.

Новий національний рух у Галичині, який започаткували Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький і який був культурницьким за своєю суттю², загальмовано саме в той час, коли на Наддніпрянщині він увійшов у найвищу фазу розвитку. Щоправда, в умовах Габсбурзької монархії обійшлося адміністративними заходами, без в'язниці та заслання.

Лише революційні події 1848 р. в Австрійській державі дали поштовх до національного українського руху і зумовили його вихід на арену політичної боротьби в Галичині та Буковині. Попри обмеженість програми Головної Руської Ради, сам факт висунення політичних вимог і появи політичної репрезентації українського населення означав якісно новий етап в історії національно-політичного самоусвідомлення українського народу. Боротьба української людності Буковини за збереження адміністративного об'єднання з Галичиною по суті мала національно-політичний характер³. Окремішність українського народу обґрунтовано у брошурі Василя Подолинського “Слово перестороги” (1848)⁴. Саме тоді з'явилися політичні видання (прокламації, брошури) і перша українська газета “Зоря Галицька”. Відтак, видавнича справа стає складовою частиною діяльності політичних угруповань. Проте в наступне десятиліття національний рух в Галичині та Наддніпрянщині, в основному, вирішував культурно-просвітні завдання.

Після поразки революції 1848–1849 рр. в Європі встановлюються консервативні режими. Вкрай обережний щодо владних структур і глибоко ієрархічний провід галицьких українців не зумів закріпити успіхів, досягнутих під час революції. Навпаки, низку позицій було втрачено. Натомість післяреволюційну ситуацію добре використала польська шляхетська еліта, яка відмовилася від політики конфронтації з австрійською владою, швидко здобула прихильність двору і почала захоплювати все керівництво краю до своїх рук – невдовзі вся адміністрація провінції перейшла до консервативної польської шляхти, а намісника Галичини призначали за погодженням з польською аристократією. Австро-угорська угода та конституція 1867 р. не змінили співвідношен-

¹ *Стріха М.* Данте й українська література: Досвід рецепції на тлі запізненого націотворення. – Київ: Критика, 2003. – С. 5.

² “Русалка Дністрова”: Документи і матеріали / Упоряд. Ф. І. Стеблій та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 12–20.

³ *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 5–8.

⁴ *Стеблій Ф. І.* “Слово перестороги” В. Подолинського // Український історичний журнал. – 1966. – № 12. – С. 44–51.

ня політичних сил: польський наступ у краї продовжувався, польська мова замінила німецьку в справочинстві. За рахунок зменшення прав українців польські впливи поширюються на всі сфери суспільного життя. В українській еліті Галичини намітилося глибоке розчарування, втрачено навіть здобутки на терені церковних взаємин. Лише спроба польської адміністрації запровадити замість абетки латинський алфавіт сколихнула застигле українське суспільство, дала можливість об'єднатися на цій основі й домогтися, щоб уряд відмовився від запланованої реформи письма.

Позбувшись надії на австрійський уряд, не вірячи у власні сили й сили народу, чимало хто з нечисленної галицької української еліти звернув свій погляд на Росію й повернувся до народженої ще у 1820–1830-х рр. ідеї про одність українців і росіян. Спілкування з російськими панславістами призвело до того, що прихильники московфільського напрямку у своєму друкованому органі – газеті “Слово” (1866) виступили з чітко визначеною програмою: галичани й великороси – один народ із однією культурою, українська мова – діалект російської мови, а галичанам залишається тільки “приєднати себе” до готової російської літератури й культури. Московфіли розгорнули широку видавничу діяльність з метою, щоб загал галичан, буковинців та закарпатців сприйняв їхні ідеї. Деякі московфільські видання спиралися на фінансову підтримку урядових та офіційних кіл Росії.

Та поруч із цією московфільською більшістю була менша, але енергійніша частина молоді інтелігенції, яка вважала себе належною до українофільського руху в Наддніпрянщині. Ця течія, яка згодом отримала назву народовців, уже в першій половині 1860-х рр. заявила про себе виданням журналів “Вечерниці” (1862), “Мета” (1863–1865), “Нива” (1865), “Русалка” (1866), букварів, книжок для шкільного читання, окремих брошур господарського змісту, поодиноких творів українських письменників⁵.

Налагоджуються й розвиваються контакти наддніпрянських діячів із галицькою інтелігенцією – діячі українського національно-культурного руху в Наддніпрянщині зрозуміли, що українська культура в Галичині за громадської підтримки отримає можливість поступового розвитку, а Галичина може стати опорною культурно-політичною базою для всієї України. Хоча московфіли прибрали до своїх рук “Галицькоруську Матицю”, “Народний Дім”, “Руську Раду”, народовці вже 1868 р. створили товариство “Просвіта”, яке розгорнуло видавничу програму для народу. Розпочалася активна праця комісії з підготовки шкільних підручників, урешті, за фінансової допомоги меценатів із Наддніпрянщини зав'язалося Товариство ім. Шевченка з власною друкарнею, яке поставило за мету розвій української літератури.

Переслідування української культури в Росії сприяло пересиланню матеріальних коштів і великій моральній підтримці з боку Наддніпрянської України українцям Галичини – у зв'язку з цим Галичина стає опорною базою для всього українського материка, а українська соборницька ідея в останній чверті XIX ст. набуває повноправного статусу по обидва боки Збруча. Беручи участь у галицьких товариствах і численних виданнях, провідні діячі української культури з Наддніпрянщини сприяли національному та політичному розвитку галичан, провадили до широкого національного та громадського життя українського народу.

Окрилені таким успіхом, галицькі народовці поширили свою діяльність на політичне поле, розпочавши видання політичних часописів “Батьківщина” (з 1879 р., орієнтований на селян) та “Діло” (з 1880 р., орієнтований на інтелігенцію), що значно

⁵ Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 136.

ослабило позиції консервативного москвофільського табору. Провідні діячі народовців В. Барвінський, В. Навроцький, Ом. Огоновський, Ю. Романчук, О. Барвінський, Д. Гладилевич ставили собі за завдання вивести народовецький рух із літературних зацікавлень до позитивної праці на економічному й політичному полі. Однією з перших спроб галицьких народовців нав'язати контакти з широкими народними масами стало скликання у Львові 1880 р. всенародного віча. У цій справді історичній акції взяло участь понад дві тисячі селян⁶. Політична демократія промочувала шляхи культурній і господарській свободі та щораз виразніше зумовлювала необхідність суто політичної діяльності. Однак контакти з галицькими народовцями підтримувала в цей час переважно консервативна й обережна частина наддніпрянських культурно-освітніх діячів, яких очолювали П. Куліш, О. Кониський, В. Антонович, В. Науменко. Натомість М. Драгоманов, тісніше пов'язаний із новими напрямками в західноєвропейській політичній думці, вже 1876 р. був змушений емігрувати з Росії до Швейцарії. Значна частина народовців не могла позбутися ідей обмеженого українофільства. Його традиційний романтизм поступово ставав гальмом для активізації суспільних сил і засвоєння модерних політичних концепцій.

На арені громадського життя Галичини у другій половині 1870-х рр. активізується молодша генерація інтелігенції, яку очолюють молоді студенти Львівського університету І. Франко та М. Павлик. Притаманний молоді радикалізм та вплив М. Драгоманова зумовили критичне ставлення до традиційного народовства й зацікавлення тодішнім західноєвропейським соціалізмом і російським народництвом.

Тодішній народницький рух відбивав ідеалізовані змагання російської інтелігенції, спрямовані на покращення становища найчисленнішого соціального прошарку – селянства. Ідеї народництва зводилися до селянської демократії – склалася ідеологія, в основі якої лежала майже містична віра в російське селянство як носія “вищої життєвої мудрості, можливість переходу Росії до соціалізму”⁷. Зважаючи на вагу селянського питання в тодішній Галичині, відгомін народницьких ідей знаходить у 1870-х рр. особливо сприятливий ґрунт серед радикально настроєної частини молоді.

Народницька преса: підпільні журнали, газети, брошури, популярна література – набувають великого значення у справі революційної пропаганди. Частину цих видань транспортували із закордонних центрів через західноукраїнські землі. Певні кола молоді, головно студентської, захоплюються ідеями О. Герцена, М. Чернишевського, К. Маркса і Ф. Енгельса. Стали відомими й соціалістичні ідеї із західноєвропейських і з російських видань. Як вказував пізніше І. Франко, молоді з його кола соціалізм імпуנוвав знанням будучини, простотою у ставленні й розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією⁸.

Формування радикальної течії, що протиставила себе і москвофільству, і обмеженому народовству, засвідчила поява радикального напрямку в суспільно-політичному русі Галичини. Про це заявив журнал “Друг” на початку 1877 р. Встановивши тісні зв'язки з М. Драгомановим і беручи участь у кольпортажі його женецьких видань, члени редакції вдалися до широкої полеміки з редакціями народовських та москвофільських видань, пропагували “новітні ідеї”, зокрема й соціалістичні⁹.

⁶ Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 288–289.

⁷ Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова). – Львів; Київ, 1922. – С. 81–87.

⁸ Літературно-науковий вістник. – Львів, 1899. – Кн. 6. – С. 186.

⁹ Іван Франко у спогадах сучасників: У 2 кн. – Львів, 1956. – Кн. 1. – С. 112–113.

Перехід журналу “Друг” на радикальні позиції насторожував і владу, і провідників народовського та москвофільського таборів. Якщо народовцям не подобалася занадто радикальна позиція молоді, то москвофіли побачили в особі Остапа Терлецького, Михайла Павлика, Івана Франка, Івана Белея та їх оточення своїх найповажніших супротивників. Владу непокоїло, що на території Габсбурзької монархії почали поширюватися соціалістичні ідеї, а брошури-метелики “Парова машина”, “Про бідність”, “Правда”, які видали українською мовою у Відні у 1875–1876 рр. О. Терлецький та Сергій Подолинський, розповсюджувалися в Галичині. На думку М. Павлика, в Галичині було кому понести соціалістичні ідеї в народ: цьому сприяло навчання українською мовою в народних школах, створення перших українських гімназій, кафедра української словесності у Львівському університеті, розвиток національного руху в 1860-х рр., ліквідація панщини 1848 р. (кріпацтво в Росії скасовано 1861 р.), виборча австрійська система, позитивна діяльність громадських просвітніх організацій, зокрема й роль Івана Наумовича, його часопису “Наука”, який привчив селян любити книжки та газети¹⁰.

Дня 27 вересня 1876 р. журнал “Друг” опублікував рекламне повідомлення, що в його редакції продаються брошури С. Подолинського та О. Терлецького¹¹. Як висловився у “Правді” В. Барвінський, ці брошури несуть “небезпечний вплив комуністичного-соціалістичної пропаганди” і є шкідливими для народу, оскільки характер українського народу “оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції”¹².

Слушно критикуючи захоплення модними на той час гаслами, В. Барвінський, на жаль, не побачив здорового ядра в діяльності молоді, яка прагнула активізувати політичне життя. Москвофіли вдалися до тактики прямих доносів і цькування. Широку кампанію проти соціалістичних ідей розгорнули й польські консерватори, яких лякала також національна спрямованість української молоді еліти.

Перший “соціалістичний” процес проти О. Терлецького 1876 р., арешт у січні 1877 р. М. Павлика, судова розправа над ним та товаришами ведуть до другого “соціалістичного” процесу в Галичині. 11 червня 1877 р. арештовано І. Франка¹³. Його арешт і тюремне ув’язнення перервали вихід у світ журналу “Друг”, який влада заборонила в червні 1877 р.* Таким було суспільне тло, коли І. Франко розпочинав свою видавничу діяльність.

Від соціалізму через радикалізм до націонал-демократизму (формування світогляду І. Франка до 90-х рр. XIX ст.)

1880-ті рр. – десятиліття, яке завершує для українського народу певний етап розвитку національного руху в Україні. Саме тоді, завдяки інтенсивному розвитку національної літератури, ознайомленню з політичними європейськими теоріями серед української інтелігенції зароджується і кристалізується національна ідея, що приведе згодом до теоретичного бачення кінцевої мети в боротьбі з тодішнім бездержавним статусом українців, а саме до творення соборної самостійної держави, – ідея, остаточно дозрівання якої завершено на зламі XIX–XX ст.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ВР ЛННБ), ф. 160 (М. Павлик), од. зб. 180 / п. 8, арк. 1 зв.

¹¹ Трусевич С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х роках XIX ст. – Київ, 1978. – С. 138–139.

¹² Барвінський В. Слівце до опізнання // Правда. – Львів, 1877. – № 1–2.

¹³ Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів, 1967. – С. 33–91.

* Останнє число часопису “Друг” вийшло 23 травня 1877 р., до арештів усієї редакції, які поліція провела 9–12 червня того ж року.

1880-ті роки в житті І. Франка – це час, коли він стає зрілою людиною. Вважаємо, що саме у 1880-х рр. відбулася еволюція світоглядних засад І. Франка, перехід його від суто соціального радикалізму на позицію радикального націонал-демократизму. Це складне для франкознавців питання ми детально дослідили в монографіях “Книга, просвіта, нація”¹⁴ та “Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти”¹⁵. Тому дуже стисло, кількома тезами, викладемо своє бачення еволюції світогляду І. Франка, яку по-різному висвітлювали дослідники його життя і творчості.

У червні 1877 р. І. Франка вперше заарештували і звинуватили у пропаганді соціалістичних ідей. Другий т. зв. “соціалістичний процес” набрав широкого розголосу – мимоволі І. Франко став відомим соціалістом у Галичині, хоча по соціалізм як про теорію мав тоді досить невиразні уявлення, “був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий” [49, 245]¹⁶. Після виходу із в’язниці І. Франко таки вирішив глибше ознайомитися з тим, у чому його звинувачували, оскільки соціалістичні ідеї йому імпонували ще в роки навчання у Дрогобицькій гімназії. Ці ідеї впали на благодатний ґрунт: молодий І. Франко став прибічником соціалізму, але не без певної домішки ліберальних поглядів. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. І. Франка можна характеризувати як такого, кого захоплювали соціалістичні ідеї. Ув’язнення й судовий процес сприяли радикалізації І. Франка¹⁶.

Залишаючись під певним впливом ідей М. Драгоманова, працюючи в редакції робітничої газети “Ргаса” і посилено студіюючи новітні соціалістичні теорії, І. Франко ще 1877 р. написав свої оповідання бориславського циклу “Ріпник”, “На роботі”, “Навернений грішник”, опубліковані в “Друзі”. За словами Є. Маланюка, це був час всевладного, майже релігійного панування доктрини позитивізму, раціоналізму, соціалізму й анархізму, а П. Ж. Прудон, К. Маркс, М. Бакунін були визначними апостолами й незахитаними божищами. Соціологічний дарвінізм з його мирною еволюцією, фанатичне обожнення т. зв. поступу, природний патріотизм перероджувалися в неприродну “класову свідомість”. Тому “символ віри” зводився до майже абсурдних тез: 1) космополітизм у політиці, 2) натуралізм у штуці, 3) атеїзм у релігії¹⁷. Світогляд І. Франка кін. 1870-х – поч. 1880-х рр. увібрив у себе засади різних соціалістичних і ліберальних теорій, окремі ідеї Ч. Дарвіна, філософські концепції Г. Бокля, О. Конта, Д. С. Мілля, Г. Спенсера й інших. За образним “архітектонічним” висловом Я. Грицака, цей світогляд можна уявити як будівлю, цеглини якої запозичені з різних наукових теорій¹⁸. Та І. Франко ніколи не йшов сліпо за М. Драгомановим, завжди обстоюючи власну думку [48, 276–277, 295, 347, 434–436, 480, 485 та інші], що можна простежити і в листах І. Франка до М. Драгоманова, і в листах М. Драгоманова до І. Франка¹⁹.

¹⁴ Якимович Б. З. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80-х роках XIX ст. – Львів, 1996. – С. 105–113.

¹⁵ Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 101–109.

* Тут і далі поклики на Зібрання творів І. Франка в 50-ти тт. подаємо в квадратних дужках. Перша цифра – номер тому, друга (курсивом) – сторінка.

¹⁶ Химка І.-П. Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній партії 1899) // Journal of Ukrainian Graduate Studies. – 1979. – Vol. 4, No 2. – P. 37.

¹⁷ Маланюк С. Книга спостережень: Проза. – Торонто: Гомін України, 1962. – С. 120.

¹⁸ Грицак Я. “Дух, що тіло рве до бою...” – Львів: Каменяр, 1990. – С. 95; детальніше про це див.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – Київ: Критика, 2006. – С. 221–241.

¹⁹ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Ред. кол. І. Вакарчук, Я. Ісасвич (співголови), Б. Якимович (заст. співголів) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с.

Ці розбіжності І. Франко дуже чітко розмежував у статті “Соціально-політичні погляди М. Драгоманова”, яку написав 1906 р. після смерті цього діяча. Мабуть, чи не найголовнішим є те, що І. Франко характеризував свого вчителя як *gente Ucrainus, natione Russus*, а це значить, що українським патріотом-самостійником М. Драгоманов так і не став, не зумівши піднятися до розуміння самостійницького майбутнього української нації [45, 430].

Усе ж як мислитель, філософ і політолог М. Драгоманов сформулював струнку систему українського анархізму, громадівства “вільних спілок”, наріжним каменем яким слугувало розуміння пріоритету загальнолюдських цінностей (свободи і прав людини). Об’єднуючись на конфедеративних засадах “знизу догори”, вони мали децентралізувати державну систему, гарантувати гармонійний розвиток окремим особистостям, народам, націям. Але громадівство М. Драгоманова, як джерело новосформованого месіанізму, виявилось цілковитою утопією, хоч безсумнівними є його високі етичні вартості²⁰. Цей утопізм І. Франко пізніше системно покритикував у своїй рецензії на працю М. Павлика “Михайло Драгоманов і його роль в історії України”, що вперше побачила світ 1907 р. в “Літературно-науковому вістнику” [37, 249–254].

Попри захоплення соціалістичними теоріями, вплив М. Драгоманова, національні пріоритети в душі І. Франка таки превалювали, про що можемо говорити вже на початку 1880-х рр., проаналізувавши його визначальні твори того часу. Невдовзі після “Каменярів” (написаних ще до першого арешту) І. Франко пише вірш “Не пора”, що став, по суті, другим національним гімном українського народу після “Ще не вмерла Україна” П. Чубинського. Як вважав В. Сімович²¹, цей вірш І. Франко написав 1880 р.

Про те, що І. Франко сповідував національні пріоритети вже на початку 1880-х рр., свідчать також його поезії “Моя любов”, “Ляхам” та “Розвивайся ти, високий дубе”, які І. Франко написав у 1880–1883 рр. і частина яких вперше побачили світ у збірці “З вершин і низин” (1887). У другому виданні збірки (1893) він об’єднав ці поезії (разом із гімном “Не пора”) у цикл “Україна”, з якого після 30-х років ХХ ст. аж до проголошення незалежності 1991 р. друкували лише один вірш.

І. Франко розумів, можливо, навіть підсвідомо, хибність основних засад теорії М. Драгоманова і з тяжкою мукою намагався шукати іншого шляху. До переходу на суто національні позиції й ревізію соціалістичних теорій упродовж 80-х рр. І. Франка спонукало:

– глибоке вивчення здобутків духової культури, перетворення галицького юнака в одного з найосвіченіших людей свого часу, енциклопедиста, знавця світової політики в її історичному аспекті;

– розуміння, що під народницькими і пролетарськими гаслами в Росії, соціалістичними та радикальними в Галичині часто ховалися експансіоністські інтереси Росії та Польщі. Особливо це стало зрозуміло І. Франкові під час співпраці з польськими соціалістами, про що мова йтиме нижче. Теорія “общерусизму на українському ґрунті” потерпіла “банкрутство”, і М. Драгоманов, що, на думку І. Франка, почував себе в першій лінії росіянином (у політичному сенсі слова), а тільки в другій – українцем, перший упав його жертвою²²;

²⁰ Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 4–5; Дей О. І. З історії українських революційно-демократичних видань (Літературно-наукова Бібліотека Івана Франка) // Радянське літературознавство. – 1964. – № 6. – С. 59–67.

²¹ Сімович В. Іван Франко: Біографічний нарис // Іван Франко. З вершин і низин: Зб. поетичних творів. 1873–1893. В додатку “Зівяле листе” й “Великі роковини”. – Київ; Ляйпціг: Укр. накладня, 1920. – С. 175.

²² Молода Україна. Часть перша: Провідні ідеї й епізоди / Передм. І. Франка. – У Львові: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1910. – С. 30.

– неможливість у марксистів та їхніх послідовників поєднати соціальні й національні поняття. Якщо національне питання для державних націй фактично не стояло, то чи міг І. Франко, великий патріот свого народу, кинути цей народ, пустившись у сумнівні і часто нелогічні соціалістичні теорії чи утопічне драгоманівство?

Показовою є його думка, висловлена у вступному слові “Від редакції”, надрукована в першому (і єдиному) числі задуманого часопису “Товариш” (1888): “Всі ми чуємо, особливо чує це молодь, що тільки на ґрунті науковім, з одного боку, і на ґрунті проясненої наукою *практичної роботи для громадського й духового двигнення народу*, з другого боку, можливе поєднання всіх ширіших людей нашої інтелігенції...” І далі: “*Не сходячи ані на хвилю з ґрунту народного русько-українського*, ми бажаємо по змозі прикладати до пізнання того ґрунту сучасні методи науки і літературні...” (виділення в тексті наше. – Б. Я.) [27, 217]. Це було наприкінці 1880-х рр., але ще в листі до Ольги Рошкевич, написаному 20 вересня 1878 р., він по суті заперечував революцію, яка була наріжним каменем у вченні К. Маркса: “При теперішніх порядках питання політичні виглядають зовсім інакше і вимагають від соціалістів такого програму ділання, котрий би міг їм і тепер з’єднати вагу в державі і міг би *затарантувати супокійне ширення їх переконань і заразом систематичне ввводження в життя таких реформ, котрі би приготували оконечний, спокійний перехід до нового ладу*” (виділення наше. – Б. Я.) [48, 113]. А у статті “З історії робітницького руху в Австрії”, вперше надрукованій в часописі “Przegląd Społeczny” (1886), він звертає увагу на одну з головних хиб програми австрійської соціал-демократії, виробленої на доктринах К. Маркса та Ф. Енгельса, “її мниму свободолобність, у основі [яких] лежить ідея деспотизму та поневолення не тільки тіл, але ще більше душ і думок людських”²³. У першому десятилітті ХХ ст. (1908), позитивно оцінюючи К. Маркса як економіста, І. Франко вважав його доволі слабким філософом, бо історія людства залежить не тільки від “самої продукції і репродукції безпосереднього життя”²⁴, засуджував, як, до речі, й С. Подолинський, деякі політичні погляди К. Маркса і, головнo, його організаційний централізм²⁵. Тоді він це означував так: “...В інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути теорією і зроблять-ся цвітучою дійсністю”²⁶.

Очевидно, ці думки (як бачимо, вони мали тяглість в основних засадах ще з 70-х років ХІХ ст.) стали життєвим кредо зрілого І. Франка, сформуvalи його світогляд, привели в число організаторів Русько-української радикальної партії (1890), а пізніше – Української національно-демократичної партії (1899). І. Франко став автором низки ґрунтовних наукових статей із критикою марксизму та свого бачення української державності в майбутньому, він намагався виправити хиби, як їх називав М. Стахів, у вченні М. Драгоманова²⁷. Певно, що хиби у теоріях М. Драгоманова були, і І. Франко їх бачив. Однак, має рацію О. Забужко, коли у своїй монографії “*Notre Dame d’Ukraine*” стверджує: своєю українізацією “молодий граф Шептицький завдя-

²³ Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 т. / Упоряд.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 355.

²⁴ Соціалізм і соціал-демократизм // Житє і Слово. – 1897. – Т. 6. – С. 265–292.

²⁵ *Сербин Р.* Сергій Андрійович Подолинський (1850–91): Бібліографія // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. – № 3–4. – С. 138.

²⁶ Рада. – Київ, 1907. – 17 січ.

²⁷ *Стахів М.* Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних землях. – Львів: Накладом Соймового клубу УСРП, 1934. – С. 54–56.

чував насамперед Антоновичу, подібно як “головний модернізатор” Галичини Іван Франко – мав своїм учителем і “провідником по українству” все-таки М. Драгоманова”²⁸. Поглянувши через М. Драгоманова, так би мовити, на місце українства в модерній Європі, І. Франко пішов далі за вчителя – його критика марксистських догм стосувалася не часткових недоліків Марксового вчення, а його підставових засад.

На початку 1880-х рр. І. Франко робив спробу об’єднати український і польський суспільно-політичні рухи в одне русло на основі соціалістичних теорій. Співпраця І. Франка з польськими соціалістами Б. Червенським, А. Інлендером, робітниками-друкарями Й. Данилюком, А. Маньковським, А. Скерльом, з якими його та М. Павлика познайомив Б. Лімановський²⁹, розпочалася ще 1878 р., що вже висвітлено вище. У 1881 р. в газеті “Ргаса” І. Франко надрукував п’ять статей, які вийшли окремим відбитком під назвою “О ргасу. Książeczka dla robotników”^{*}. Як результат такої співпраці була написана за участю І. Франка відома програма – “Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji”, під час друку якої в Женеві видавці “загубили” слова “i ruskich”, а коли зі Львова пролунав протест – заклеїли заголовок, і брошура побачила світ як “Program socjalistów galicyjskich”³⁰. Уже цей факт послужив тривожним сигналом для тоді ще молодого І. Франка.

На той час захоплення галицьких соціалістів марксизмом переростало аж у фанатизм³¹. Незважаючи на це, підтримано думку М. Драгоманова, що марксіvsька теорія придатна для розвинутих держав із промисловим потенціалом, де є численний пролетаріат, і що ця теорія є фактично соціалізмом державних націй³².

Треба відзначити, що впродовж 1880-х рр. у польському соціалістичному русі щораз більше почали проглядатися шовіністичні тенденції. Попри класові розбіжності, польський загал, розгорнувши могутню видавничу діяльність у півавстрійській частині Польщі та Західній Україні, все більше гуртувався навколо польської національної ідеї. Тому ігнорування прав українського народу і перехід більшості представників польської лівіці на шовіністичні рейки відкинули І. Франка від його колишніх приятелів і змусили задуматись над перспективою буття рідного народу в умовах відродженої Польської держави, незалежно від “лівої” чи “правої” орієнтації її провідників.

Втрату симпатій до соціалізму марксіvsько-лассаліvsького зразка простежуємо і в художніх творах І. Франка. Якщо в молодості в його ліриці переважає суспільницький тон, то в зрілому віці агітатор і запальний проповідник ідей поступу перетворюється на спокійного обсерватора життя свого народу, причому в його поезії пробивається велике почуття сили народу й віри в його кращу будучину³³. У збірці

²⁸ *Забужко О.* Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – Київ: Факт, 2007. – С. 522.

²⁹ *Лімановський Б.* З часів першого арешту // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів: Каменяр, 1972. – Кн. 2. – С. 42.

^{*} Примірник цього раритетного видання зберігається в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка. Про рідкісність цього видання див.: Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 229 (дописи В. Дорошенка), а також: *Микитин Т.* Меморіальний зал І. Я. Франка // Рад. Україна. – 1956. – 24 серп.

³⁰ *Возняк М.* Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. – Київ: Держлітвидав України, 1958. – С. 151.

³¹ Передне слово // *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм. 2-е вид. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1906. – С. III–XI.

³² *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – S. 11.

³³ *Крушельницький А.* Іван Франко: Поезія. – Коломия: Галицька накладня, [Б. р.]. – С. 275.

“З вершин і низин” (1887) суспільні мотиви є передовсім у циклі “Веснянки”. Ця ж думка пронизує поезію “В XXIII-ті роковини смерти Тараса Шевченка” (1884) і чітко формулюється пізніше в циклі “З книги пророка Єремії” (1906) [3, 362]. Ще в ранньому вірші “Наймит” (1876), яким розпочинається цикл “Exelsior”, І. Франко впевнено викладає своє кредо:

*Ти сам оратимеш – властитель свого труда
І в власнім краї сам свій пан* [1, 62].

Віру в те, що нація стане вільною, сконденсовано в циклі “Гадки на межі” [1, 186], а вірш “Розвивайся ти, високий дубе” (1883) – взагалі “самостійницький”. Збірка “З вершин і низин” (1893) є етапною в житті та творчості І. Франка: попри пошуки шляхів реалізувати майбутнє рідного народу, він має своє власне бачення будучини, стрижнем якого стає національна ідея.

Підтвердження викладених думок знаходимо в дослідженні Т. Бандури, де вона звертається до проблеми української ментальності в поезії І. Франка та Лесі Українки, аналізуючи низку творів І. Франка від ранньої творчості (“Вічний революціонер”, “Не пора...”) аж до вершинного твору письменника – поеми “Мойсей”³⁴, який М. Зеров – поруч із “Марією”, кількома шедеврами Шевченкової лірики, “Камінним господарем” Лесі Українки та ще Франковими поемами “Смерть Каїна” та “Похорон” – зараховує до найвищих вершин української поезії³⁵.

Політичні дискусії серед галицької молоді другої половини 1870-х – 1880-х рр. добре відображає значною мірою автобіографічне оповідання-спогад І. Франка “Хома з серцем і Хома без серця”. Цей твір він написав спочатку німецькою мовою і надрукував у белетристичному додатку до газети “Die Zeit” 19 червня 1904 р., і того ж року, в досконалішій формі, – в “Літературно-науковому вістнику”³⁶.

У характерах героїв оповідання дуже прозоро виступають два приятелі: Михайло Павлик (Хома з серцем) та сам автор (Хома без серця). Захоплення М. Павлика спершу народницькими, а потім соціалістичними теоріями доходило до фанатизму, чого ніколи не було в І. Франка. Якщо Хома з серцем називає К. Маркса й Ф. Енгельса найбільшими геніями людства, а їх вчення “євангелієм новочасної людськості” [22, 13], то Хома без серця, заперечуючи йому, аргументує, що навіть генії не забезпечені від безглузвих думок і вчинків. Далі автор відкидає марксівський догмат про пролетарську революцію як шкідливий (*sic!* – її він заперечував ще в наведеному вище листуванні з О. Рошкевич 1878 р.), висловлює думку, що без морального вдосконалення людей ніяка революція не увільнить людство від тиранів і визискувачів [22, 14].

І хоча цей твір І. Франко написав 1904 р., тут відтворено події 1880-х рр., отже, висновки, власне, припадають саме на це десятиліття його життя і діяльності та відображають його тодішні світоглядні засади. Наукові статті на суспільно-політичні теми, які І. Франко написав у час свого найвищого творчого злету в 1896–1907 рр. із критикою шкідливості для поступу теорій марксо-енгельсово-лассалівського конструювання держави при соціалізмі, – результат глибоких змін у світогляді письменника і вченого, який стався саме у 1880-х рр.

³⁴ Бандура Т. Відтворення рис українського національного характеру в поезії Івана Франка й Лесі Українки (типологія зіставлення) // Леся Українка і сучасність: 36 наук. праць. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – Т. 3. – С. 11–24.

³⁵ Зеров М. Леся Українка: Критико-біографічний нарис // Зеров М. Українське письменство / Упоряд. М. Сулима; Післям. М. Москаленка. – Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. – С. 414.

³⁶ Літературно-науковий вістник. – Львів, 1904. – Кн. 8. – С. 123–145.

Дозволимо собі запропонувати таку періодизацію еволюції світоглядних позицій І. Франка добре усвідомлюючи штучність усяких схем щодо формування світогляду такого велета людського духу. Проте, без цієї схеми неможливо робити висновки про Франкову видавничу діяльність, яку він провадив упродовж усього життя, і тематика та підходи до якої (очевидно, це стосується і його художньої та наукової творчості), в основному, відповідають цій моделі:

I період – до першого арешту 1877 р. Світогляд молодого І. Франка формувався на народних побутових засадах, вихідним принципом яких є соціальна справедливість, яку він собі міг уявляти як поділ майна (передусім землі), але власність на це майно мала бути приватною, щоб кожен користав зі своєї праці.

II період – 1878 – початок 1880-х рр. Пошуки розв'язання соціальних проблем на основі соціалістичних ідей, сформульованих під впливом марксизму й лассалівства, але не тотожних марксизмові.

III період – друга половина 1880-х – перша половина 1890-х рр. Дуалізм світогляду – боротьба соціального й національного, спроба розв'язати ці проблеми на основі критичного підходу до марксизму. Соціальне стає базою для вирішення національних проблем (І. Франко – засновник Русько-української радикальної партії, 1890 р.).

IV період – з другої половини 1890-х рр. Чітка позиція щодо розв'язання соціальних питань через створення національної держави (І. Франко – один із засновників Української націонал-демократичної партії, 1899 р.). Ревізія марксизму і показ його неспроможності і в теоретичній, і в практичній площинах.

До речі, в наш час не бракує дискусій про те, був І. Франко Каменярем чи ні. Попри оригінальність і контрверсійність міркувань Т. Гундорової (так звані “маски”, які І. Франко одягав чи мусив одягати впродовж свого життя)³⁷, на нашу думку, найбільшу рацію має М. Зеров: “Каменярство Франкове – не випадковий образ, це його заповітний настрій, його звичайне самоозначення”³⁸. То чи слід шукати у творчості й житті І. Франка якогось масонства з його прогресивними ідеалами, але далекими від національних орієнтирів, які, як бачимо, були провідними у його житті? На цьому тут слід зупинитися і поставити крапку.

Франкові книгознавчі та видавничі засади

Ще у початковий період своєї видавничої діяльності І. Франко висловив своє розуміння значення друкованого слова, видавничі і книгознавчі засади, своє бачення розвитку українського книговидання та редакторські підходи, зокрема, до власної творчості і які продовжував і розвивав упродовж усього життя. У 1878 р. в газеті “Praca” І. Франко надрукував польською мовою статтю під назвою “Nauka i jej stanowisko wobec klas pracojacych” (“Наука і її взаємини з працюючими класами”)³⁹. Він висловив думку, що “жоден винахід не справив такого тривалого і потужного впливу на людство, як винайдення друку. [...] Людська думка, розумовий розвиток, здобутки багатовікової боротьби і досліджень відтоді мали стати власністю всіх людей незалежно від походження, стану і маєтку” [45, 29]. Тому видавнича діяльність, поширення знань через друковане слово стали наріжним каменем усього його життя.

³⁷ Гундорова Т. Франко – не Каменяр. – Мельборн: Університет ім. Монаша, 1996.

³⁸ Зеров М. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 472.

³⁹ Praca. – Lwów, 1878. – № 7–9, 11–12.

Видавничі засади І. Франка, з якими він виступив як теоретик і практик видавничої справи, як книгознавець, добре відображає його стаття “Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва”, надрукована в журналі “Світ”⁴⁰. У вступній частині автор критикує необдуманість тодішньої видавничої політики, дидактичний тон книжок для народу, обстоює монізм, який розуміє як єдність у природі. Якщо галицькі інтелігенти вважають себе за народовців, тобто хочуть стати невід’ємною частиною народу, і то не якоюсь верствою в народі, “але так-таки частю серед других частей, зерно між зернами” [45, 190], то, усвідомлюючи це, “ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов’язком” [45, 190]. Підводячи підсумки вступних зауваг, І. Франко вважає:

1. Видавництво слід вести систематично, згідно з опрацьованим планом, відповідно до вимог педагогіки.

2. Книжки мають бути правдиві в зображенні природи й життя, тобто автор не повинен вважати свого читача маловартісним.

І. Франко пропонує поділити популярні видавництва на три групи: 1) наукові; 2) політичні; 3) популярно-практичні, де мають друкуватися книжки про сільське господарство, ремесла і т. ін.

На його думку, видавати наукові книжки для народу має товариство “Просвіта”, причому викладає план таких видань. Товариство імені Качковського мало би видавати книжки про справи господарські, ремісничі і взагалі все, що стосується практичного життя, а ці видання повинні стати основою створення господарської, ремісничої, промислової асоціації, яка врятує наш народ від економічної руїни [45, 200]. За політичне видавництво служила б газета, яка вже видається: автор має на увазі часопис “Батьківщина” з додатком “Правотар народний”, що буде ознайомлювати народ з обов’язковими законами. І. Франко пропонує реорганізувати теперішнє політичне товариство “Руська Рада”, яке має порозумітися з редакцією “Батьківщини” і “Правотаря” та подбати про матеріальне становище цих видавництв. Політичне видавництво за потреби видавало би також й окремі брошури-метелики. Насамкінець автор пропонує розпочати дискусію з приводу цих питань, скликати у Львові спільну нараду просвітніх товариств і здійснити той поділ видавничої праці, який він пропонує.

“Кілька слів о тім...” І. Франка можна вважати однією з перших теоретичних статей із видавничої справи, де зроблено спробу не тільки чітко розділити зусилля громадських товариств Галичини, а й накреслено загальну програму необхідного книжкового репертуару для народу. Засадничі питання про роль інтелігенції, дидактичність викладу матеріалу та його правдивість актуальні до нашого часу. Це особливо стосується останнього заклик І. Франка до кожного українця: якщо бажаєш добра своєму народові, то зобов’язаний сам зголоситися до праці з окликом “Ось і мої руки” [45, 203].

Книгознавчі і редакторські погляди І. Франка на власний письменницький дорожок дає “Передне слово” до збірки “З вершин і низин” (1893). *По-перше*, І. Франко відмовився громадити в книжці все, що створив у віршованій формі за 20 років письменницької діяльності, бо багато з того, що було надруковано, на його думку, “не варто тепер навіть читання, не то передруку” [1, 19]. *По-друге*, він відзначив тут людей, які допомагали його становленню як письменника: В. Коцовського, І. Белея, коли від багатьох інших отримував болючі удари або зустрічав тупу байдужість. *По-третє*, автор відмовився від хронологічного порядку друку своїх творів, а, задля артистичної

⁴⁰ Світ. – Львів, 1882. – № 16–17 (4–5). – С. 303–308. Резюме цієї статті див: Ziarno. – Lwów, 1883. – № 5. – С. 49–50; № 6. – С. 61–62, підпис І. Ф.

суцільності, прийняв поділ на цикли. І *четверте*, мабуть, найважливіше: І. Франко висловлює своє ставлення до текстології власних творів: він не вважав їх історично-літературними документами, котрі повинні друкуватися, не змінюючи “ніже титли, ніже тії коми”, а користувався авторським правом, підправляючи мову до ступеня літературного [1, 20]. Що це так, достатньо зробити текстологічний аналіз хоч би перших рядків поезії “Гімн” (“Вічний революціонер”):

Перша редакція:
Вічний революцьонер –
*Дух що тіло **пре** до бою*

Друга редакція:
Вічний революцьонер
*Дух, що тіло **рве** до бою*

Таких прикладів можна навести багато. Цих принципів І. Франко дотримувався впродовж усього життя в практичній видавничій діяльності.

Зачинатель радикальної течії в журналістиці та книговидаванні

Початок видавничої діяльності І. Франка пов’язаний зі студентським часописом “Друг”⁴¹. Заснований 1874 р. як “письмо літературне” невеликий за обсягом журнал “Друг”, орган студентського об’єднання “Академічний кружок”, став першим галицьким часописом нового типу, оскільки це видання започаткувало становлення української радикальної журналістики. З приїздом до Львова у 1875 р. І. Франка, вступу його до Львівського університету та входження невдовзі 18 листопада 1876 р. разом із групою товаришів (М. Павлик, І. Белей та ін.) до редакційного комітету цього часопису⁴², розпочалися зміни у спокійноплинному житті українського студентства столиці краю, консолідація сил української молоді. Об’єднання в липні 1876 р. студентських товариств “Академічний кружок” і “Дружній лихвар” та розділення функцій між ними: перше працює над розвитком культури, а друге забезпечує матеріальну допомогу студентській молоді, сприяло видавничій діяльності товариств⁴³. В журналі “Друг” розпочалася дискусія з приводу трьох листів М. Драгоманова до редакції журналу, часопис перейшов на шлях реалізму, замість “язичія” став друкуватись українською мовою⁴⁴. Завдяки І. Франкові та його товаришам часопис виходив досить великим, як на ті часи, накладом: до березня 1877 р. – 555 примірників, пізніше – 400 [48, 57]. Передумовою цього була активізація суспільно-політичного життя у другій половині 70-х років XIX ст. Треба нагадати, що перша публікація творів І. Франка на сторінках часопису “Друг” датується 1874 р. – це поезія “Моя пісня” (“Пісня воскресла”), друкувався він там активно й далі. Тобто, ще задовго до приїзду на навчання до університету його ім’я, тоді ще учня Дрогобицької гімназії, було відомим серед української середньошкільної та студентської молоді. Три Франкові оповідання бориславського циклу, уміщені 1877 р. вже як твори одного з членів редколегії – “Ріпник”, “На роботі”, “Навернений грішник”⁴⁵ – уперше виводять на сторінки галицької періодики робітничу верству.

⁴¹ Друг. – Львів, 1875–1877.

⁴² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів (далі – ВР ІЛ), ф. 3 (Іван Франко), спр. 215, арк. 285.

⁴³ Правда. – Львів, 1876. – 3 (19) лип.

⁴⁴ Денисюк І. О. До цензурної історії “Громадського друга”, “Дзвона”, “Молота” // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1958. – Зб. 6. – С. 453.

⁴⁵ Іван Франко: Бібліографія творів (1874–1964) / Склад М. О. Мороз. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 21.

Заборона виходу у світ журналу “Друг” у червні 1877 р. змусила І. Франка, М. Павлика та О. Терлецького заснувати нове періодичне видання. Часопис вирішили назвати “Громадський друг”, відбивши в назві спадковість попередника та спільність з ідеями наддніпрянських громад. Однак це видання стало, мабуть, найнещасливішим у видавничій діяльності І. Франка, оскільки зазнавало конфіскацій і постійного переслідування з боку поліції⁴⁶. Поліція skonфіскувала обидва числа часопису, що змусило видавців замість часопису видавати неперіодичні збірки “Дзвін” та “Молот”, доля яких не була набагато кращою – розпорядженням від 18 вересня 1878 р. сумнозвісного гонителя українців графа А. Потоцького, намісника Галичини, доручено пильно стежити за появою цієї збірки [“Дзвін”. – Б. Я.], а у випадку її нелегального розповсюдження вживати належних заходів та інформувати намісництво⁴⁷. Обидві збірки друкувалися, як і журнал “Громадський друг” “драгоманівкою” в Першій зв’язковій (спілковій) друкарні під зарядом А. Маньковського накладом 600 примірників. У лютому 1879 р. збірку “Молот” конфіскували⁴⁸. Про перипетії з переслідуванням збірок детально писали М. Возняк⁴⁹ та О. Дей⁵⁰.

Обсяг усіх чисел “Громадського друга”, “Дзвона”, “Молота” складав 40 друкованих аркушів. І хоч числа мали різну назву, все видання мало суцільну пагінацію, спільний титул і показники змісту [41, 378].

Злам 70-х і 80-х років XIX ст. став своєрідною віхою й у видавничій діяльності І. Франка. Невдачі з виданням “Громадського друга”, далі “Дзвона” і “Молота” (до цього спричинили насамперед нерозважні дії М. Павлика), нереалізований задум видання восени 1879 р. газети “Нова основа”, яка мала перейняти традиції “Друга”⁵¹, другий арешт у червні 1879 р. та вихід у світ останньої книжки серії “Дрібна бібліотека” – все це, очевидно, змусило його критичніше оцінити свої дії та переглянути передовсім тактичні підходи до власного життя і, зокрема, до своєї видавничої діяльності.

Восени 1880 р. І. Франко повернувся до Львова і розпочав свою подальшу літературну і громадську працю. Оскільки передплатники вже зневірилися в можливості появи газети “Нова основа”, яку розрекламували видавці “Дрібної бібліотеки”, в листопаді 1880 р. на зборах академічної молоді вирішено друкувати періодичне видання журнального типу під назвою “Світ”, що мав би стати трибуною для всіх передових письменників Галичини й Наддніпрянщини. З огляду на австрійську цензуру, програма “Світу” – це відредагована у спокійному тоні програма “Нової основи”. У такому підході до справи відіграв свою роль найближчий Франків співробітник, підписний редактор часопису І. Белей, людина, на противагу М. Павликові, спокійна, врівноважена і обачна, що не раз ставало у пригоді пізніше, коли він став редактором провідного українського щоденника – газети “Діло”.

⁴⁶ Іванов П. І. Франко в ж. “Громадський друг” (1878) // Слово про Великого Каменяря: Зб. статей до 100-ліття з дня народження Івана Франка. – Київ, 1956. – Т. 2. – С. 215–272.

⁴⁷ Історія Львова в документах і матеріалах: Зб. док. і матеріалів / АН УРСР, Інститут суспільних наук та ін.; Упоряд.: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісасвич, О. А. Купчинський та ін. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 136–137.

⁴⁸ Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів; Харків, 1958. – Зб. 6. – С. 72–73.

⁴⁹ Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. – Київ: Держлітвидав України, 1958. – С. 120–121.

⁵⁰ Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: Видавництво при Львівському університеті “Вища школа”. – Львів, 1983. – С. 201–216.

⁵¹ Маляренко Л. Іван Франко – редактор. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. – С. 19–21.

У листі до М. Драгоманова, написаному після ухвали видавати на початку 1880-х рр. “Світ”, І. Франко детально описав підхід до цього нового періодичного видання: часопис має виходити один раз на місяць обсягом у три друковані аркуші, бути часописом белетристично-наукового змісту. Причому науковій частині має приділятися більше уваги, а предмет дослідження – трактуватися щозмога популярно. У кожному номері планується подавати портрети вчених та заслужених людей із коротким описом їхнього життя та праці, і першим має бути портрет М. Костомарова, зробити нарис про діяльність якого просить М. Драгоманова. Для того, щоб уникнути цензурних зачіпок, видавці поки що опрацьовуватимуть питання менш дражливі, як наприклад, біологічні, психологічні та культурно-історичні. Жалкуючи, що у Львівському університеті бракує нових підходів до розвитку та оцінки історичних подій, він просить М. Драгоманова написати спеціальну статтю для “Світу” – могла б бути й перероблена його стаття “Об изучении старинной истории”.

Багато уваги приділив І. Франко організаційним питанням – у редакції створено робочі групи, які мали опрацьовувати теми за окремими галузями: біологією, економією і науками суспільними, антропологією, белетристикою. Велика надія покладалася на участь академічної молоді з Відня, І. Франко сподівався на співпрацю із С. Подолінським. Далі він описував складне становище з коштами на видання, але мав надію, що молодь організує складки, передплату, що уможливить вихід часопису [48, 256–258]. Відповідь І. Франкові від М. Драгоманова, на жаль, не збереглася.

Уже в першому числі часопису, що вийшов у січні 1881 р., вміщено портрет М. Костомарова та нарис “Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний”, підписаний криптонімом “М. Д.”, який опубліковано повністю у двох числах⁵².

У час видання “Світу” (виходив із січня 1881 р. до вересня 1882 р. накладом 300 примірників) [48, 275], життєві умови І. Франка були дуже складними – перебуваючи то у Львові, то в Нагуєвичах, він навіть захворів на тиф у другій половині травня 1881 р. (страшна хвороба, яка спіткала його 1908 р., могла бути відлунням цього тифу). Його вплив на редакційну політику через ці обставини зменшився. І. Франко приїхав ненадовго до Львова аж на початку листопада 1881 р. [48, 293], а далі знову повернувся в рідне село, де перебував до жовтня 1883 р.

Перебіг подій із виданням “Світу”, його зміст і напрямки проаналізовано в літературі – маємо на увазі передусім праці М. Возняка⁵³, Л. Маляренка⁵⁴, С. Кирилюка⁵⁵, колективну монографію “Історія української журналістики”⁵⁶ та ін. Тому на відомих деталях зупинятися нема потреби. Одначе спробуємо сформулювати головні засади, які частково викладені у згаданих наукових працях, відкидаючи ідеологічну сугу, що стояла на заваді їх авторам.

І. Як підкреслив І. Франко у 1910 р.: “...В ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрічалися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко – з дру-

⁵² Світ. – 1881. – № 1. – 10 січ. – С. 15–17; № 2. – 10 лют. – С. 31.

⁵³ Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. – Київ: Держлітвидав України, 1958. – С. 45–157.

⁵⁴ Маляренко Л. Іван Франко – редактор. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. – С. 11–13.

⁵⁵ Кирилюк С. Вічний революціонер: Життя і творчість Івана Франка. – Київ: Дніпро, 1966. – С. 72–80.

⁵⁶ Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: Видавництво при Львівському університеті “Вища школа”. – Львів, 1983. – 511 с.

гого боку. Се була перша спроба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Руси⁵⁷. Отже, “Світ” став на той час єдиним соборним часописом у Галичині та Наддніпрянщині, біля керма якого стояла нова генерація української інтелігенції і де друкувалися твори українських письменників, різного віку і незалежно від їх політичної орієнтації.

2. Журнал жодного разу не наразився на конфіскацію з боку влади, хоча, на думку І. Франка, він був більш соціалістичним, аніж “Громадський друг”⁵⁸.

Дуже цікаво проаналізувати бодай побіжно, що мав на увазі І. Франко, коли через 20 років після видання “Світу” називав його соціалістичним? До “соціалістів” не можна зарахувати більшості авторів часопису, приміром О. Кониського, Ц. Білиловського, Б. Грінченка та ін., чи чужоземних авторів: Горація, Й.-В. Гете, Ф. Брет Гарта, М. Некрасова⁵⁹. Не можна вважати за пропаганду соціалізму й вміщені там твори М. Драгоманова. Очевидно, І. Франко вважав соціалістичними власні твори, які займали понад третину всього видання: із 352 сторінок усіх чисел “Світу” (21) понад 200 сторінок належали йому. Художні твори І. Франка того періоду, зокрема друквана у “Світі” повість “Борислав сміється”, – це прояв реалізму в українській літературі, а його літературознавчі дослідження, особливо “Темне царство” про поезію Т. Шевченка, – спроба показати еволюцію творчості найбільшого поета України від захоплення минулим у поемі “Тайдамаки” до значно ширшого розуміння патріотизму через загальнолюдські ідеали в поемах “Сон”, “Кавказ”^{*}. Соціалізм І. Франка, а водночас і “Світу”, – це відображення не тільки його світогляду, але і думок, які нуртували серед найближчого його оточення й, врешті, привели до становлення українського націонал-демократизму – власне те, що сьогодні можна окреслити терміном “демократична і правова держава” (справедливе суспільство, не лише без соціального, але й без й національного гноблення);

3. За словами І. Франка, “упадок (“Світу”. – Б. Я.) був тяжчий, ніж упадок “Громадського друга”. Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то “Світ” загас серед байдужості публіки, задля розтіч тих, що повинні були бути його співробітниками”⁶⁰.

Проте, попри недовге життя, часопис “Світ” став провісником майбутнього соборного журналу, а його видавці – І. Франко та І. Белей – істотно збагатили свій досвід. Історія зі “Світом” демонструвала ще одну рису ментальності нашого народу – емігранти, зокрема М. Драгоманов, практично припинили співпрацю, тому що там друкували твори письменників Наддніпрянщини, поглядів яких вони не поділяли. Це стало важким ударом по Франковому видавничому проєкті. А без згуртування в той час усіх інтелектуальних сил України доля соборного періодика була наперед приреченою. Створити загальноукраїнський белетристичний часопис європейського рівня, тепер уже з могутньою і матеріальною, і моральною підтримкою всього українства,

⁵⁷ Молода Україна. Часть перша: Провідні ідеї й епізоди / Передм. І. Франка. – У Львові: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1910. – С. 26.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 112–114.

* Треба зазначити, що саме через гострі справедливі оцінки шовіністичних тенденцій у творах російських письменників, зокрема й О. Пушкіна, різких висновків щодо утисків українців у Російській імперії, ця стаття у Т. 26. Зібрання творів І. Франка (Київ, 1980) вийшла з численними купюрами. Див.: [26, 39, 140, 150].

⁶⁰ Молода Україна. Часть перша: Провідні ідеї й епізоди / Передм. І. Франка. – У Львові: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1910. – С. 27.

І. Франко спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком змогли аж 1898 р., коли розпочали видання “Літературно-наукового вістника”.

Первістки Франкової видавничої продукції. Беручи активну участь у редагуванні часопису “Друг”, І. Франко разом із І. Белеєм, А. Дольницьким, Й. Левицьким розпочали також книговидавничу діяльність. Первістком став альманах “Дністрянка”⁶¹, виданий восени 1876 р., який відобразив тодішні естетичні погляди та прагнення галицької молоді⁶². Про вихід у світ “Дністрянки” “Правда” повідомила вже 15 вересня того ж року і дала цьому фактові високу оцінку⁶³. Детально про появу альманаху ми писали в монографії “Книга, просвіта, нація”⁶⁴, однак зазначимо, що він став новим словом у видавничій справі в Галичині, привернув увагу народовців і спонукав Володимира Барвінського підготувати спільно із Сидором Воробкевичем подібний альманах “Руська хата” (Львів; Чернівці, 1876), куди ввійшли твори старших народовських письменників.

Того ж 1876 р. двадцятирічний письменник видав свою першу книжку з задуманої серії “Письма Івана Франка”, що містила “Баляди і розкази”, присвятивши її “бл[аженній] дівиці Надежді”⁶⁵ – О. Рашкевич. Разом із перекладами у збірці надруковано 14 поезій. Це було перше окреме видання творів І. Франка. Наступного року побачили світ ще два випуски серії, куди ввійшли три оповідання з циклу “Борислав” (вип. II) та оповідання “Навернений грішник” (вип. III)⁶⁵.

На жаль, початковий етап видавничої діяльності І. Франка тривав недовго – від осені 1875 р. до його першого арешту, що збігся в часі з припиненням виходу у світ журналу “Друг”⁶⁶.

Подальша книговидавнича діяльність І. Франка пов’язана з “Громадським другом”, “Дзвоном”, “Молотом”: тоді побачили світ два його окремі книжкові видання. Це були віршовані сатири “Дума про Маледикта Плосколоба: із старих номерів випорпав Джеджалик” та “Дума про Наума Безумовича: оден листок з історії райхсрату Джеджалика” (вперше надрукована у збірці “Молот”)⁶⁷. “Дума про Маледикта Плосколоба” – один із перших гострих політичних творів молодого І. Франка, де засобами віршованої сатири розвінчується заскоружлість, антинаціональна суть діяльності московфільського проводу в Галичині, а в “Думі про Наума Безумовича” – тема зради народних інтересів, де прототипом головного героя був Іван Наумович, який навіть не усвідомлював до кінця своїх вчинків⁶⁸. І. Франко передбачив фінал цього діяча, який покине свій народ і 1885 р. емігрує до Росії.

⁶¹ Дністрянка: Альманах з календарем на рік звичайний 1877, виданий накладом руського товариства “Академический кружок”. – Львів, 1876. – VI, (17). – 128 с.

⁶² Українські літературні альманахи і збірники XIX – поч. XX ст.: Бібліогр. покажч. / Уклад. І. З. Бойко. Київ: Наукова думка, 1967. – С. 13.

⁶³ Правда. – Львів, 1873. – № 17. – С. 108.

⁶⁴ Якимович Б. З. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80 роках XIX ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 307 с.

⁶⁵ Іван Франко: Бібліографія творів (1874–1964) / Склад М. О. Мороз. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 7; Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 40.

⁶⁶ Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965 / Архівне управління при Раді Міністрів УРСР; Упоряд.: І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький; Відп. ред. З. Т. Франко. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 38–42; Калинович В. І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. – С. 33–43.

⁶⁷ Молот. – Львів, 1878. – С. 110–113.

⁶⁸ Андрусак М. Нариси з історії галицького московфільства. – Львів: Просвіта, 1935. – С. 48–50.

Хоч обидві ці книжки невеликого формату, у м'якій обкладинці, мають всього по 16 сторінок⁶⁹, ми маємо право твердити, що саме І. Франко започаткував на теренах України новітню поетичну сатиру.

З ініціативи І. Франка восени 1883 р. при об'єднанні студентів народовського напрямку “Академічне братство” утворено “Етнографічно-статистичний кружок”. І. Франко написав програму його діяльності, повідомив про цю подію М. Драгоманова в листі від 27 жовтня 1883 р. Організаційне засідання відбулося 4 листопада 1883 р., про що детальну інформацію подав часопис “Діло”⁷⁰. Основну увагу члени гуртка зосередили, як записано в його статуті, – “пізнавати життя і світогляд народу, пізнавати його стан економічний і духовий”⁷¹. Діяльність І. Франка в “Етнографічно-статистичному кружку” досліджували М. Возняк⁷², М. Мороз⁷³, М. Ломова⁷⁴, але ніхто з дослідників практично не звертав уваги на реалізацію видавничої програми гуртка. І. Франко не тільки був одним із найактивніших його членів, виступав із рефератами, пропагував бібліографічні, етнографічні та статистичні дослідження, але й став ініціатором і зреалізував його видавничі проекти: надрукував поетичну віршовану програму Етнографічної мандрівки українських студентів влітку 1884 р. через Бойківщину, Покуття, Гуцульщину⁷⁵ і видав її окремою книжечкою під назвою “В дорогу!” та підготував наукове видання творів покійного критика й економіста Володимира Навроцького, який був одним із перших, хто усвідомлював необхідність доповнювати і підсилювати національні стремління громадською і економічною організацією⁷⁶. Попри критику М. Драгоманова⁷⁷, брошура “В дорогу!” залишається оригінальним явищем у видавничій практиці І. Франка, яка своєрідно фіксує початок студентських етнографічних досліджень в Галичині⁷⁸.

До окремих видань власних творів, а також альманахової літератури, які зреалізував І. Франко ще до повного розквіту свого таланту в 90-х роках XIX ст., відносяться перше видання його збірки “З вершин і низин” (1887) та виданих того ж року альманахів “Веселка”⁷⁹, “Ватра” та жіночого альманаху “Перший вінок”, які теж потрапили під цензурну заборону на поширення в Російській імперії⁸⁰.

⁶⁹ Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 80–85.

⁷⁰ Діло. – Львів, 1883. – № 12.

⁷¹ Там само.

⁷² Возняк М. Листи Івана Франка до Климентії Попович // Іван Франко: Статті і матеріали. – Харків, 1952. – Зб. 3. – С. 54–66.

⁷³ Мороз М. О. Етнографічно-статистичний гурток: До 100-річчя від початку його діяльності // Народна творчість і етнографія. – 1983. – № 6. – С. 42–45.

⁷⁴ Ломова М. Т. Етнографічна діяльність І. Франка. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. – С. 19–24.

⁷⁵ Узагальнені відомості про неї див.: Кирчів Р. Ф. Слідами однієї Франкової мандрівки // Шляхами Івана Франка на Україні. – Львів, 1982. – С. 59–67; Франко І. Як пан собі біди шукав: Казка Івана Франка. – Львів: Накладом ред. “Громадського Голосу”. – С. 110–118. (“Хлопська бібліотека”; чис. III).

⁷⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 80–81.

⁷⁷ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова / Всеукр. Акад. Наук. Комісія Західної України; Упоряд. М. Возняк. – Київ, 1928. – С. 86.

⁷⁸ Якимович Б. З. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка в 70-х–80-х роках XIX ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 135–138.

⁷⁹ ВР ЛННБ, ф. 29 (М. Возняк), спр. 82/10, арк. 1–3.

⁸⁰ Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у Києві, ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора Міністерства внутрішніх справ), оп. 1, спр. 4а, арк. 292, 303; спр. 129, арк. 3–9; ф. 295 (Київський тимчасовий комітет у справах друку Міністерства внутрішніх справ), оп. 1, спр. 175, арк. 25, 26, 37, 63.

І. Франко був причетний і до видання повісті Н. Ланської “Обрусители” (перекладач із російської мови – О. Рошкевич, криптонім^{***}), що побачила світ у двох частинах 1885 р.⁸¹ Про це свідчать документи Франкового архіву⁸².

Збірка “З вершин і низин” етапна в житті та видавничій діяльності І. Франка. Він розпочав готувати її ще 1882 р., а видав через рік після одруження з Ольгою Хоружинською (травень 1886 р.) й присвятив її дружині. Книжка мала обсяг 8 друкованих аркушів, надрукована на якісному папері фонетичним правописом (кулішівкою) із м’якою зеленою обкладинкою, оздобленою рамкою, які використовувала друкарня Товариства ім. Шевченка. Майже 70 % займала поема “Панські жарти”. Зазначена на обкладинці ціна – усього 50 крейцерів, отже, вона була розрахована на широке коло читачів. Слід відзначити, що поема “Панські жарти”, яку автор присвятив пам’яті свого батька Якова Франка, є окрасою творчості І. Франка, художньо відображає суспільно-політичні відносини в Галичині напередодні і під час реформ 1848 р. Ця поема публікувалася за життя І. Франка ще тричі, розширювалася і доповнювалася, виходила окремими книжками⁸³.

Збірка “З вершин і низин” побачила світ на початку липня⁸⁴. Першим, хто відгукнувся, був критик Г. Цеглинський в часописі “Зоря”⁸⁵. Основні критичні зауваження Г. Цеглинського стосувалися надмірної революційності Франкових віршів, але він дуже високо оцінив його поему “Панські жарти”. І. Франко неоднозначно сприйняв цю рецензію: він дорікав Г. Цеглинському, а пізніше О. Огоновському, що зображений у поемі священник не є ідеальним типом, яким захоплюються обидва критики. І навпаки, захищався від М. Драгоманова, що той вірить С. Окуневській і Н. Кобринській, “що такого попа ніколи не було” [50, 31]. Аналізуючи пізніше твори, які увійшли до збірки “З вершин і низин”, А. Крушельницький⁸⁶ та В. Сімович⁸⁷ резонно доходили до суті аж надто виразної “революційності” віршів збірки, що вони не були суттю Франка-поета, а скоріше формою вислову власного “я” радикального юнака: тільки така поезія могла захопити молодь, тільки таким поетом могла вона захоплюватися. На нашу думку, саме першим виданням своєї поетичної збірки І. Франко по-справжньому збудив галицьке суспільство і саме цією книжкою вийшов на всеукраїнську арену як письменник.

Зачинатель радикальної течії в журналістиці та книговиданні

На початку 1880-х рр. І. Франко став видавцем наукових праць. З ініціативи Зенона та Володимира Шухевичів наприкінці 1882 р. І. Франко розпочав працю над виданням творчої спадщини їхнього батька Осипа Шухевича (1816–1870), який навчав-

⁸¹ Репертуар української книги 1798–1916: Матеріали до бібліографії / Упорядкув., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницької, О. І. Хміль; Наук. ред. Я. Р. Дашкевича: У 9 т. – Львів, 1997. – Т. 2. – С. 291–292. – Поз. 3985, 3986.

⁸² ВР ІЛ, ф. 3, спр. 2320.

⁸³ Панські жарти: Поема з недавньої минувшини. – Львів: Накл. автора. З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1893. – 129 с.; Панські жарти: Поема з останніх днів панщини. – 4-е вид., доп. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1911. – XV, 148 с. – (Літературно-наукова Бібліотека; [Чис.] 152).

⁸⁴ Діло. – Львів, 1887. – № 68. – 20 черв. (2 лип.).

⁸⁵ Г. Ц. [Цеглинський Г.] Критичні замітки і бібліографія // Зоря. – 1887. – № 13/14. – С. 241–242.

⁸⁶ Крушельницький А. Іван Франко: Поезія. – Коломия: Галицька накладня, [Б. р.]. – С. 35.

⁸⁷ Сімович В. Іван Франко: Біографічний нарис // Іван Франко. З вершин і низин: 36 поетичних творів. 1873–1893. В додатку “Зів’яле листе” й “Великі роковини”. – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1920. – С. 37.

ся у Львівській духовній семінарії одночасно з діячами “Руської Трійці”, а ставши священником, після багатьох переміщень із села в село, служив парохом у с. Тишківці на Галицькому Покутті, залишивши за свою громадсько-просвітницьку діяльність добру славу для нащадків⁸⁸. Книжка під назвою “Переводи і наслідування Осипа Шухевича”⁸⁹ побачила світ у березні 1883 р. накладом В. Шухевича. До книжки упорядник долучив переклади з Вергілія “Пісні про хліборобство” (част. 1–4) та частину з поеми “Буколіки”, переклад поеми Е. Ф. Шульце “Заклята рожа”, уривок з легенди Й. Г. Гердера “Хоробрий воїн” та вільний переспів поеми В. Скотта під назвою “Подорожній”, а також додав свій власний переклад поеми Вергілія “Moretum” під назвою “Грамотика”. Книжка має Франкове “Переднє слово” та дві його статті про творчість Вергілія й Е. Ф. Шульце. Окрім книгознавчих аспектів (оригінальне художнє оформлення, на нашу думку, з’явилося з ініціативи сина автора, відомого етнографа Володимира Шухевича), видання цінне тим, що показує зацікавлення галицької молоді, інтелігенції класичною спадщиною і літературою епохи романтизму та бажання через переклади зробити її доступною рідному народові.

Активно працюючи в “Етнографічно-статистичному кружку”, І. Франко став ініціатором підготовки до друку творів В. Навроцького⁹⁰. Реалізуючи цей проект, який був наріжним каменем діяльності гуртка, він виступив як упорядник чисто наукового видання, набувши цінного досвіду під час опрацювання спадщини О. Шухевича. Насамперед, залучив до збору матеріалів широке коло осіб, які знали покійного вченого особисто – М. Драгоманова [48, 374], О. Терлецького, Д. Тяничкевича, М. Бучинського, нав’язав листування з родиною, зокрема з братами Іваном, Костем та сестрою Олександрою Навроцькими⁹¹, на підставі чого не тільки здобув рукописи недрукованих творів, вартісні етнографічні матеріали і розвідки, але й дізнався про дати його народження і смерті (18 листопада 1847 р. – 17 березня 1882 р.), низку інших цінних біографічних даних, яких не мав О. Терлецький, коли писав передмову до цього видання, тощо. За поданням комітету для видання творів В. Навроцького (І. Франко) товариство “Академічне братство” звернулося до Галицького сейму з проханням виділити окремі кошти на видавничу справу та виконання статутних цілей. 19 жовтня 1883 р. сейм виділив 250 золотих ринських, з них 150 золотих ринських для видання “Руської бібліотеки”⁹². Частину коштів здобували з членських внесків, частину – від продажу дублікатів подарованих книжок. Отже, І. Франко виступає тут не лише як упорядник, але також як активний пошукувач коштів на це видання.

Рукопис першого тому творів В. Навроцького І. Франко передав до друкарні 22 березня 1884 р.⁹³, а повідомлення про вихід у світ “Руської бібліотеки” нова серія, том перший, Твори Володимира Навроцького, видане з портретом і житєписом” опублікував під криптонімом М. у газеті “Діло” 30 грудня 1884 р. (збереглася рукописна копія, переписана невідомою рукою⁹⁴). Вихід у світ цієї книжки у “видавничій

⁸⁸ *Кутчинський Б.* Історія Тишківців (в датах, подіях і фактах). – Коломия: Вік, 1994. – С. 44–70; *Його ж.* Тишківське “Золоте братство” тверезості // Ямгорів (Городенка). – 1992/93. – № 5–6. – С. 41–46.

⁸⁹ *Шухевич О.* Переводи і наслідування. – Львів: Накладом В. Шухевича. – 1883. – 234 с.

⁹⁰ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 80–81.

⁹¹ ВР ІЛ, ф. 3, спр. 1617, арк. 181, 282; спр. 1618, арк. 203; спр. 1603, арк. 263–265; ф. 63 (С. Руданський), спр. 5, арк. 1–2.

⁹² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 297 (Товариство “Академічне братство” у Львові), оп. 1, спр. 4, арк. 25.

⁹³ ЦДІА України у Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), оп. 1, спр. 602, арк. 31 зв. – 32.

⁹⁴ ВР ІЛ, ф. 3, спр. 2634.

біографії” І. Франка був своєрідним етапом – у 28 років він став упорядником наукового видання, підготованого за найвищими тоді науковими досягненнями, з посторінковими примітками, вказівками, за яким джерелом подано тексти. На жаль, другий том творів В. Навроцького, на який Галицький сейм виділив допомогу в розмірі 150 золотих ринських⁹⁵, не було надруковано. За документами “Академічного братства”, які подають вартість друку другого тому в 334 золоті ринські⁹⁶ (вартість друку першого тому накладом 500 примірників складала 284 золотих ринських⁹⁷), можна підрахувати обсяг другого тому – 19,5 друкованих аркушів. Доля усіх підготованих матеріалів невідома, однак, на нашу думку, їх міг бачити О. Дей. Ця гіпотеза випливає з того, що в книжці “Спілкування митців з народною поезією” (1981) він опублікував деякі фольклорні записи, зібрані на прохання І. Франка в період діяльності “Етнографічно-статистичного кружка”. Отже, є надія, що вони не втрачені для нас назавжди.

Видання книжкових серій

Наприкінці 1870-х рр. І. Франко разом із друзями М. Павликом, І. Белеєм, Є. Олесницьким, Є. Озаркевичем започаткував книжкову серію під назвою “Дрібна бібліотека”. Вона стала першою з семи видавничих серій, до яких упродовж свого життя І. Франко був причетний як видавець. Видавництво на громадських засадах, яке створила молодь на чолі з І. Франком, відрізнялося від існуючих тоді, що носили здебільшого комерційний характер, були організовані при друкарнях та книжкових крамницях або існували на кошти меценатів, церков, монастирів. Заслуга І. Франка в тому, що, плануючи видавати твори реалістичного змісту, він визначив завдання – забезпечити українського читача книжками, яких не могли дати тогочасні видавництва⁹⁸. “Дрібна бібліотека” продовжила невелику ще тоді практику видань для народу (петербурзький “Букварь южнорусский” Т. Шевченка, віденські брошури С. Подолинського та О. Терлецького), пробу просвітянських видань у Львові, започаткованих 1869 р. Однак, порівняно з просвітянськими метеликами, І. Франко з товаришами ставили собі за мету подати значно вищий рівень реалізації серійної програми, аніж це робили просвітяни. Серія “Дрібна бібліотека” призначалася для середньошкільної та студентської молоді, мала впливати на формування її свідомості.

Прийнято вважати, що в серії “Дрібна бібліотека” впродовж 1878–1880 рр. вийшло 14 книжок⁹⁹, однак, на наш погляд, сюди слід зарахувати і книжку “Війна за волю” – Франковий переклад оповідання Г. Іванова (Г. Успенського, в оригіналі – “Не воскрес”), яка побачила світ у травні–червні 1878 р. і стала, по суті, першою книжкою серії. У передмові І. Франко висловив думку, яка проходить потім червоною ниткою через все видання серії, є його бібліологічною засадою: “Печатаючи їх повістки (спершу думалося надрукувати в окремому виданні також повість Еркмана-Шатріана “Виховання феодала”) мали на оці захопити нашу молодіж і всіх людей щирої думки до пильної уваги на наше суспільне жите”¹⁰⁰. Мабуть, через затримку з

⁹⁵ ДАЛО, ф. 297, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁹⁶ Там само. – Арк. 1–2.

⁹⁷ ЦДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 602, арк. 31 зв.–32.

⁹⁸ *Возняк М.* Житє і значінє Івана Франка. – Львів, 1913. – С. 15.

⁹⁹ Українська Радянська Енциклопедія: У 12 т. – 2-е вид. – Київ: Гол. ред. УРЕ, 1977. – Т. 3. – С. 470; *Горак Р., Гнатів Я.* Гімназія. – Львів: Місіонер, 2002. – Кн. 3. – С. 436.

¹⁰⁰ *Іванов Г.* [Успенський Г.] Війна за волю. Оповѣданє Г. Іванова. – Львов: Коштом и заходом львівських академиків Русинів. 3 печатні Тов. им. Шевченка, 1878. – С. 3.

перекладом “Виховання феодала” (перекладач І. Белей) оповідання Г. Успенського побачило світ окремою книжкою. Натомість згадана повість разом із двома іншими оповіданнями Еркмана-Шатріана – “Бесідники нашого села” та “Добрі давні часи” в перекладі Романа Розмарина (І. Белей) вийшли як перша нумерована книжка серії в липні 1878 р. Отже, всього книжок було 15, причому 1878 р. вийшло 3, 1879 – 11, 1880 – 1 книжка. Детальне дослідження книгознавчих аспектів серії, появи в світ кожної книжки серії досліджено в нашій монографії¹⁰¹, нагадаємо лише про встановлені нами накладі: усі книжки друковані накладом 500 примірників, за винятком праці Е. Геккеля “Звідки і як взялися люди на землі” (1000 примірників) та Е. Золя “Довбня” (200 примірників).

“Дрібна бібліотека” занепала через відсутність коштів на її видання, хоча задуми І. Франка щодо її тематики були справді грандіозні. Так не побачили світ у цій серії твори Г. Бокля, Д. Леббока, К. Маркса (передостанній розділ першого тому “Капіталу”), Ф. Енгельса (витяги з “Анти-Дюринга”), компіляція з М. Чернишевського, Д. С. Мілля, К. Маркса “Основи суспільної економії”, Г. Дрепера, Е. Золя (переклади першого і другого томів “Ругон-Маккарів”), М. Помяловського, Е. Енгеля, К. Фохта та ін. За нашими підрахунками, у “Дрібній бібліотеці” вдалося видати заледве третину задуманого. І лише дещо з цього пізніше реалізував І. Франко в інших своїх видавничих серіях та серіях, які видавали його друзі – “Бібліотеці найзнаменитших повістей” при редакції часопису “Діло” (видавець І. Белей) та “Русько-українській бібліотеці” (видавець Є. Олесницький). Підтвердженням далекосяжних видавничих планів І. Франка 80-х років XIX ст. є його записні книжки¹⁰², а також листування з колегами, опубліковане в 48–50 томах Зібрання творів¹⁰³, збірниках¹⁰⁴, неопублікованих листах до письменника¹⁰⁵.

Спробою продовжити задумане стала видавнича серія “Наукова бібліотека”, перший випуск якої, а саме “Нарис історії філософії” Е. Ф. Шульце, побачив світ приблизно в середині травня 1887 р., що підтверджується в листі до М. Драгоманова, писаному приблизно 24 травня 1887 р. [49, 114]. Наприкінці грудня того ж таки 1887 р., з’явився і наступний випуск серії – книжка М. Павлика “Про русько-україн-

¹⁰¹ Якимович Б. З. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка в 70-х–80-х роках XIX ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 42–80, 237–241.

¹⁰² ВР ІЛ, ф. 3, спр. 192, 194.

¹⁰³ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 48: Листи (1874–1885). – 767 с.; Т. 49: Листи (1886–1894). – 810 с.; Т. 50 (1895–1916). – 703 с.

¹⁰⁴ Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших / Видав І. Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої спілки. – Т. 1: (1881–1886). – 1906. – 11, 260 с.; Т. 2: (1887–1895). – 1908. – 1, 431 с.; Коцюбинський М. Твори: У 7 т. – Київ: Наукова думка, 1975. – Т. 6: Листи (1905–1909). – С. 18; Кримський А. Твори: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – Т. 5, кн. 1: Листи (1890–1917). – 547 с., іл.; Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. тому Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – 399 с. – (Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”; Т. 1); Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – 240 с.; Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; Ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2006. – 718 с., іл. – (Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”; Т. 3); Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова / Всеукр. Акад. Наук. Комісія Західної України; Упоряд. М. Возняк. – Київ, 1928. – 508 с.; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом: У 8 т. / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів, 1901. – Т. 1. – 184 с.; Чернівці, 1910. – Т. 2: (1876–1878). – 317 с.; Чернівці, 1910. – Т. 3: (1879–1881). – 519 с.; Чернівці, 1910. – Т. 4: (1882–1885). – 440 с.; Чернівці, 1912. – Т. 5: (1886–1889). – 414 с.; Чернівці, 1910. – Т. 6: (1890–1891). – 288 с.; Чернівці, 1911. – Т. 7: (1892–1893). – 343 с.; Чернівці, 1911. – Т. 8: (1894–1895). – 293 с.

¹⁰⁵ ВР ІЛ, ф. 3, спр. 618, 1622, 1630, 1633, 1635.

ські народні читальні”¹⁰⁶. Але цей другий випуск (нумерація I–III) став останньою книжкою серії “Наукова бібліотека” – видатки на видання сягали майже 200 гульденів [49, 135], про що у січні 1888 р. І. Франко сповіщав М. Драгоманова.

У статті “Журнальні плани Франка в рр. 1884–86” М. Возняк дуже точно охарактеризував обставини, в яких народилася ідея видавничої серії “Наукова бібліотека”: вона “впливляла саме з журнальних планів Франка у попередніх роках й перемінилася опісля в “Літературно-наукову бібліотеку”. Одна й друга здійснила частину того, що мало увійти в планований журнал І. Франка, але перша частина появилася в світ щойно у Франковому журналі “Житє і Слово”¹⁰⁷.

Детальніше книгознавчі аспекти серії “Наукова бібліотека” ми вже розглянули раніше¹⁰⁸. Підсумовуючи, відзначимо, що, видаючи книжкові серії “Дрібна бібліотека” та “Наукова бібліотека”, І. Франко набув певного досвіду, а тематика, оформлення та спосіб видання були на рівні передового досвіду того часу.

Донесення книжки до читача: легальні і нелегальні форми, видання контрафакцій

Попри колізії з австрійською владою, яку в Галичині уособлювали урядовці польської національності, видання “Друг”, “Громадський друг”, “Дзвін”, аналізовані окремі книжки і видавничі серії усе ж були легальними. Ще 1878 р. І. Франко та М. Павлик розпочали публікацію законспірованих видань – “контрафакцій”¹⁰⁹. Цьому сприяло зближення з редакційним комітетом польської робітничої газети “Ргаса” і, зокрема, з відомим організатором робітничого руху в Галичині Антонієм Маньковським (1837–1899) – ініціатором і першим головою “Товариства взаємної допомоги львівських ремісників” (з 1869 р.), керівником першого в Галичині страйку львівських друкарів (1870), директором Першої спілкової друкарні у Львові (з 1875 р.)¹¹⁰. У 1878 р. І. Франко та М. Павлик у друкарні А. Маньковського надрукували дві нелегальні книжки під псевдонімом “М. Ткаченко”. Перша – “Мартовское движение студентов Киевского университета 1878 года”, російською мовою¹¹¹, – побачила світ влітку, а друга, – під назвою “Нова віра на Україні”¹¹², українською мовою, – невдовзі за нею. Упродовж довгого часу авторство цих книжок помилково приписували М. Павликові, а прізвище “М. Ткаченко” розглядали як його літературний псевдонім¹¹³. Як нам вдалося з’ясувати, автором першої книжки, рукопис якої нелегально передано з Києва, був Іродіон Житецький, колишній студент Київського університету, родом із Полтавщини, відрахований за участь у безрешних подіях та виселений спочатку у В’ятську, пізніше переведений в Астраханську губернію, майбутній дослідник життя

¹⁰⁶ Готуючи цю книжку, М. Павлик провів одне з перших у Галичині анкетувань (ВР ЛННБ, ф. 160, од. зб. 64/3).

¹⁰⁷ *Возняк М.* Журнальні плани Франка в рр. 1884–86 // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 17–88.

¹⁰⁸ *Якимович Б. З.* Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка в 70-х–80-х роках XIX ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 151–166, 242–244.

¹⁰⁹ *Якимович Б. З.* Контрафакція // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 558.

¹¹⁰ *Encyklopedia Wiedzy o Książce.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. – S. 1462.

¹¹¹ *Мартовское движение студентов Киевского университета / Издание М. Ткаченко.* – Львів, 1878. – 160 с.

¹¹² *Нова віра на Україні / Видав М. Ткаченко.* – Львів, 1878. – 48 с.

¹¹³ *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI–XX ст. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 367.

калмицького народу¹¹⁴. Друга книжка – це Павликів переклад статті революціонера-народника та публіциста з Вінниччини Івана Ковальського, надрукованої в п'ятому номері журналу “Отечественные записки” 1878 року¹¹⁵. До Галичини в той час були передані нелегально й інші рукописи, але їх надрукувати не вдалося¹¹⁶.

Того ж 1878 р. без зазначення прізвища автора вийшла польською мовою брошура І. Франка, яку він у листуванні з О. Рошкевич називав “Katechizm socjalistyczny” [48, 130, 133]. Згадана брошура (в сучасних бібліографічних виданнях її прийнято називати “Co to jest socjalizm”) – один із найкращих на той час викладів економічного вчення К. Маркса¹¹⁷. Після її виходу у світ І. Франко став редактором (непідписним) газети “Prasa”¹¹⁸ і зробив спробу перетворити орган львівських друкарів на загально-робітничу газету, де мали друкуватися статті й українською мовою [26, 176]. На нашу думку, ця реорганізація часопису відбулася саме з ініціативи І. Франка. Підтвердження цього є в працях Івана-Павла Химки¹¹⁹, хоч В. Найдус намагається переконати, що ініціатором перетворення “Prasy” в загальноробітничу газету був польський емігрант Людвик Варинський, який зустрічався з львівськими соціалістами в жовтні 1878 р.¹²⁰ Взагалі, тема українсько-польських та українсько-литовських видавничих стосунків 70-х років XIX ст. дуже широка та цікава, досліджена нами раніше¹²¹, висвітлена у працях Я. Грицака¹²², К. Дунін-Вонсович¹²³, В. Найдус¹²⁴, Е. Горнової¹²⁵, І.-П. Химки¹²⁶, М. Хаясаки¹²⁷.

Наприкінці 1870-х рр. І. Франко з товаришами не тільки активно розповсюджували женецькі видання М. Драгоманова в Галичині (Львівщина, Дрогобиччина), як

¹¹⁴ *Травушкин Н.* Иродион Житецкий // Волга. – 1984. – № 8. – С. 167–170; *Франко І.* Причинки до історії України-Руси. Львів: Накладом автора, 1912. – Ч. I. – С. 202.

¹¹⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом: У 8 т. / Зібрав і зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910. – Т. 2: (1876–1878). – С. 316–317; *Мельниченко О. Г.* Невідомі автографи Івана Франка. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 6–7.

¹¹⁶ За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX ст. і поч. XX ст. / Під ред. М. Грушевського. – Київ, 1928. – Кн. 3. – С. 120.

¹¹⁷ 400 лет русского книгопечатания: Русское книгопечатание до 1917 года. – Москва: Наука, 1964. – Т. 1. – С. 438.

¹¹⁸ *Вервес Г. Д.* Иван Франко в робітничій газеті “Prasa” // І. Я. Франко як історик. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. – С. 114–138.

¹¹⁹ *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890). – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – С. 72–73.

¹²⁰ *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska. 1890–1919. – Warszawa: PWN, 1983. – S. 54.

¹²¹ *Якимович Б. З.* Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка в 70-х – 80-х роках XIX ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 95–97, 123–127.

¹²² *Грицак Я.* “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 74.

¹²³ *Dunin-Wąsowicz K.* Publicystyka Iwana Franki w prasie ruchu ludowego w Galicji // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* – 1955. – Nr 1–2 (10–11). – S. 232–257.

¹²⁴ *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska. 1890–1919. – Warszawa: PWN, 1983. – S. 54–57.

¹²⁵ *Hornowa E.* Українські обóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – S. 81–82.

¹²⁶ *Химка І.-П.* Український соціалізм у Галичині (до розколу в радикальній партії 1899) // *Journal of Ukrainian Graduate Studies.* – 1979. – Vol. 4, No 2. – P. 41.

¹²⁷ *Хаясака М.* Російські якобинці і М. Драгоманов: дискусії щодо шляхів розв'язання національного питання // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доп. і повідомл.: Філософія. – Львів, 1994. – С. 249–250.

це було з драгоманівським виданням поеми Т. Шевченка “*Marija, maty Isusowa*”, надрукованої українською мовою латинським алфавітом¹²⁸, а й організували шляхи нелегальної пересилки женецьких та львівських видань на територію Російської імперії. Певний час зв’язковою ланкою був Федір Вовк¹²⁹, який жив недалеко від російсько-румунського кордону, наймав для передання через кордон селян, мав навіть своїх агентів, які цих селян наймали. Траплялося, що література не доходила за призначенням. Так, 14 вересня 1879 р. царські прикордонники за доносом знайшли в чагарнику біля села Солтанешти велику партію женецьких та львівських видань (твори М. Драгоманова, І. Франка, журнал “Громадський друг” та ін.), загальною кількістю 790 примірників¹³⁰. Про це міністр юстиції особисто доповідав цареві Олександрові II, винних селян після арешту і довгого слідства заслали у внутрішню губернію імперії.

До речі, квітневого (1878 р.) випуску журналу “Громадський друг”, номери якого конфіскувала львівська прокуратура, в тій партії було аж 195 примірників¹³¹, з чого можна зробити висновок: або видавці вміло приховували частину накладу, або у Першій спілковій друкарні під управою А. Маньковського низку видань І. Франка та М. Павлика насправді друкували значно більшим накладом, ніж про це знала влада. Такі методи видавці використовували, друкуючи інші нелегальні львівські видання.

Царська влада жорстоко переслідувала й тих, у кого виявляли ці видання. Під час обшуку в квартирі студента Київського університету В. Янушкевича знайшли львівські альманахи “Дзвін” і “Молот”. В. Янушкевича спочатку відпустили під нагляд поліції, а 23 жовтня 1879 р. заарештували повторно, відрахували з університету і вислали в Олонецьку губернію¹³².

Не можемо стовідсотково стверджувати про причетність І. Франка до партії книжок, які конфіскувала Волочиська митниця 22 листопада 1887 р., оскільки документи про це розшукати не вдалося. Але його участь у цій акції цілком ймовірна. Серед конфіскованих видань були книжки і періодика, які видавав І. Франко: примірники часопису “Друг” (1876), “Світ” (1882)¹³³, три примірники книжечок серії “Дрібна бібліотека” (без зазначення назви)¹³⁴ та примірник випуску цієї ж бібліотеки під назвою “Довбня”, з обірваною обкладинкою¹³⁵, які не мали права поширювати за Збручем. Знову ж 22 січня 1890 р. російський цензор підтвердив заборону розповсюдження на території Російської імперії Франкового оповідання “На дні” з серії “Дрібна бібліотека”, ч. 14¹³⁶, а 6 січня 1891 р. – казки “Лис Микита”¹³⁷. І цей список можна про-

¹²⁸ Грицак Я. Й. Поширення поеми “Марія” в Галичині // Радянське літературознавство. – 1986. – № 3. – С. 51–54; Грицак Я. Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: Формирование. Положение. Классовая борьба: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Львівський університет ім. І. Франка. – Львів, 1986. – 16 с.; 400 лет русского книгопечатания: Русское книгопечатание до 1917 года. – Москва: Наука, 1964. – С. 120–123.

¹²⁹ Лазаревський Г. Київська старовина // Українська література. – 1943. – № 8/9. – С. 116.

¹³⁰ ЦДА України у Києві, ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати), оп. 1, спр. 228, арк. 29.

¹³¹ Там само. – Арк. 28 зв.

¹³² Там само. – Ф. 442, оп. 830, спр. 165, арк. 5, 20.

¹³³ Государственный архив Российской Федерации (Москва, Россия), ф. 102–3 д (Департамент полици, 1887 г.), д. 42, л. 37.

¹³⁴ Там же. – Л. 37 об.

¹³⁵ Там же. – Л. 38.

¹³⁶ Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965 / Архівне управління при Раді Міністрів УРСР; Упоряд.: І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький; Відп. ред. З. Т. Франко. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 143.

¹³⁷ Там само. – С. 153.

довжити. Фактично аж до послаблення тиску на українську культуру після революції 1905 р. (за винятком хіба що збірки оповідань “В поті чола”, Львів, 1890) Франкові твори практично не мали права бути доступними для наддніпрянських читачів.

Отже, підсумуємо книгознавчі засади І. Франка та його видавничу діяльність від часу приїзду на навчання до Львівського університету до початку 90-х років XIX ст.

1. Перехід еліти польського народу до співпраці з чинною владою Габсбурзької монархії, з’ява москвофільства та захоплення москвофілами головних українських інституцій в краю змусили старших народовців та радикальну молодь, лідером якої став І. Франко, шукати нові, ефективні методи для поступу національного руху, виведення його з чисто літературних зацікавлень і спрямування також на політичне й економічне поле. Консерватизм старшого покоління народовців був зрозумілим, проте радикальна течія молодих не тільки вносила нові ідеї, які нуртували в Європі, але й спонукала лідерів народовського руху активізувати свою діяльність. Зрозуміло, що вихід молоді на політичну арену пожвавив також і противників української національної орієнтації – місцеву владу, яка ще перед тим перейшла в руки польської аристократії, а також галицьких москвофілів, що стали на пряму службу російському царизмові, який дуже уважно слідкував за розвитком політичної ситуації в Галичині. І місцева влада, і москвофіли вдалися до практики доносивства. Саме зусилля анти-українських сил спровокували “соціалістичні” процеси 1876 та 1877 рр. Арешти лідерів галицької молоді О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка, окрім прямого удару безпосередньо по них, мали на меті також скомпрометувати їх в очах консервативного галицького суспільства, що дало певний ефект, а І. Франкові зруйнувало його перше кохання з Ольгою Рошкевич, про що багато написав Р. Горак у численних наукових студіях та есеях.

Однак саме в 70-х роках XIX ст. молода плеяда галичан, попри різний ступінь радикальності, започаткувала нові поступові кроки в методах і формах громадсько-політичної та освітньої діяльності. Велике значення відіграла також активізація контактів галицьких і наддніпрянських діячів, причому зі старшим і молодшим поколінням громадівського руху підтримували зв’язки і старші, і молодші народовці. Швейцарський центр української еміграції під керівництвом М. Драгоманова розширював обрії суспільно-політичної думки і мав добрий ґрунт у колах молоді галицької інтелігенції насамперед. І хоч сам М. Драгоманов сповідував федералістичні ідеї, його вплив на галицьке суспільство важко переоцінити: володіючи гострим і критичним розумом, твердим характером і європейською освітою, він, образно кажучи, був тим великим дзвоном, подзвін від якого відлунював у всіх кутках української етнічної території під різними політичними режимами.

Однією з головних складових розвитку національного руху стало різке зростання друкованої продукції рідною мовою – створення нових періодичних видань, започаткування практики наукових видавництв. Усе це стало головною передумовою переходу в 90-х рр. XIX ст. національного руху в заключну фазу – боротьби за незалежність, створення самостійної соборної Української держави.

2. До початку 90-х років XIX ст., відколи І. Франко заявив про себе як вельми талановитий літератор, активний суспільно-політичний діяч, він остаточно сформував свій світогляд: від захоплення в 1870-х – на початку 1880-х рр. соціалістичними теоріями, зокрема лассалівсько-марксовськими концепціями, він, ставши однією з найосвіченіших особистостей свого часу, дійшов висновку, що за народницькими, пролетарськими, соціалістичними та радикальними гаслами в Росії та Австро-Угорщині

часто ховаються експансіоністські імперські інтереси панівних націй. Саме блискуча освіта та постійна самоосвіта, патріотизм привели його до національно-патріотичних переконань. Це було природньо і логічно, оскільки український націоналізм у всій своїй історичній тягlostі є демократичним¹³⁸. І якщо в другій половині 1880-х рр. у світогляді І. Франка спостерігаються ще елементи дуалізму, то з другої половини 1890-х рр. він чітко стоїть на позиціях створення національної держави, яка єдина забезпечить вирішення соціальних і економічних проблем українського народу. Найяскравішим висловом цього стали Франкові статті початку ХХ ст. і поема “Мойсей” (1905). Саме на таких засадах він провадив свою подальшу видавничу діяльність у 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст.

3. Вважаючи винахід друку найважливішим досягненням людства [45, 29–30], у 1870–1880-х рр. І. Франко сформулював основні книгознавчі та видавничі засади, окреслив три групи популярних видавництв, висловив думки щодо систематичності функціонування видавництва. Стаття “Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва” [45, 187–203] стала прозірливою. З незначною корекцією (науковими виданнями НТШ та УРВС) саме такий поділ був аж до постанови незалежності Західно-Української Народної Республіки, функціонував у Галичині і в часи панування Другої Речі Посполитої. Важливими є висловлювання І. Франка про ставлення до текстології власних творів [1, 20] – користуючись авторським правом, у пізніших передруках він виправляв мову відповідно до тенденцій її розвитку.

4. І. Франко з друзями стали в Галичині фундаторами радикальної журналістики, первістком якої був студентський журнал “Друг”. Його продовженням після відбуття незаслуженого покарання молоді став журнал “Громадський друг”, далі – неперіодичні збірки “Дзвін” та “Молог”. Після їх упадку під ударами влади І. Франко, усвідомлюючи значення періодики, разом з І. Белеєм створили перший соборницький часопис “Світ” – фактичного передвісника журналу “Літературно-науковий вістник”. І хоча життя цього часопису було недовготривалим (виходив із січня 1881 до вересня 1882 р. накладом всього 300 примірників, припинив існування через неготовність суспільства до такого видання), його значення для української видавничої справи непересічне. Взагалі, аж до роботи співредактором “Літературно-наукового вістника”, І. Франко мав постійно проблеми різного характеру з виданням саме періодики. Це були невдачі з заснуванням газети “Нова основа”, яку розрекламували видавці “Дрібної бібліотеки”¹³⁹, вихід у світ єдиного числа журналу “Товариш” з його конфіскацією. І хоч І. Франко через два місяці “видер 1-й номер з зубів поліції” [49, 178], через безпідставні звинувачення І. Франка та нездатність молодих радикалів К. Трильовського й В. Будзиновського провадити видавництво, другий номер так і не вийшов у світ. Але попри ці невдачі, у 1880-х рр. періодичні видання, до народження яких приклав свій розум І. Франко, стали яскравим явищем видавничого процесу галицьких українців, започаткували появу радикальної журналістики в краї.

5. Ще на зорі своєї видавничої діяльності, працюючи у видавничім комітеті журналу “Друг”, І. Франко розпочав публікувати альманахову літературу, яка мала вже свою традицію на Наддніпрянській Україні (альманах “Дністрянка”), свої перші книжки оповідань. Трохи пізніше (1879) І. Франко став зачинателем віршованих сатир (“Дума про Маледикта Плосколоба”, “Дума про Наума Безумовича”), віршованої

¹³⁸ *Забужко О. С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – Київ: Основа, 1993. – С. 54.

¹³⁹ *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 109.

програми студентської мандрівки 1884 р. під назвою “В дорогу!”, першого видання етапної для його творчості власної збірки поезій “З вершин і низин” (1887) та цінних альманахів “Веселка”, “Ватра”, співтворцем першого жіночого альманаху “Перший вінок” (усі – 1887 р.). Завдяки редакторсько-видавничій праці, пошуку коштів, участі у розповсюдженні цих видань¹⁴⁰, рекламі¹⁴¹, кожне з них було яскравим виявом української культури, відображало досягнення української поліграфії та художнього оформлення і всі вони мають непересічне значення в історії українського друку.

6. У 70-х роках XIX ст. І. Франко з товаришами започаткували і зреалізували вихід у світ двох видавничих серій нового типу – “Дрібна бібліотека” (1878–1880) та “Наукова бібліотека” (1887), які були на вістрі часу (бібліотека малоформатних видань Реклама “Universal Bibliothek”), відзначалися оригінальністю підходу та мали свій розвиток і продовження ще в п’яти видавничих серіях, в яких він брав участь у 90-х роках XIX ст. – на початку XX ст.

7. У 1880-х рр., видавши творчу спадщину О. Шухевича (“Переводи і наслідования”, 1883), а в рамках співпраці в “Етнографічно-статистичному кружку” – перший том творів Володимира Навроцького (1884), І. Франко набув цінного досвіду як видавець наукової книги. Пошукова текстологічна праця, примітки і коментарі стали фундаментом знань і досвіду під час підготовки величезного масиву наукової продукції Наукового товариства ім. Шевченка, в якому І. Франко був непересічним фахівцем і авторитетом, видаючи низку неперевірених, фактично академічних, видань творів української класики, велику кількість наукових праць та видавничих серій.

8. Саме І. Франко та М. Павлик започаткували в Галичині видання *контрафакцій* – законспірованих видань із навмисно неправильними вихідними даними. За взірцем могла бути вперше вжита в Україні вимушена практика Києво-Печерської та Чернігівської друкарень, які після 1720 р., щоб обійти царську заборону друкувати тексти з українськими мовними особливостями, в такий спосіб ховалися від цензури Російської імперії.

Подання неправильних вихідних даних (брошуру “Co to jest socjalizm” надруковано у Львові, а не в Ляйпцігу) мало на меті відвернути увагу влади від осіб, які згуртувалися навколо робітничої газети “Ргаса” й уникнути ймовірних переслідувань¹⁴². Використавши видавничий псевдонім “М. Ткаченко”, І. Франко та М. Павлик не тільки надрукували праці наддніпрянців І. Житецького та І. Ковальського, а й організували, поряд з іншими своїми виданнями, нелегальне розповсюдження їх на території Російської імперії. Як впливає з наших студій, журнал “Тромадський друг” та й, мабуть, інші переслідувані тоді видання виходили більшим накладом, ніж про це знала влада. Можна зробити висновок, що наприкінці 1870-х рр. І. Франко з товаришами широко використовували і легальні, і нелегальні шляхи поширення української книжки, започаткували широку практику друку контрафакцій.

Отже, книгознавчі засади І. Франка, його видавнича практика разом із одностудійними 70–80-х років XIX ст. були широкими і рясногранними. Вийшовши на арену суспільно-громадської праці, ще будучи студентом, І. Франко голосно заявив про себе в середині 1870-х рр., а його видавнича діяльність стала важливою складовою політичного та національного руху в Україні, підносила свідомість української людності

¹⁴⁰ Якимович Б. З. Письменник-видавець // Вільна Україна. – 1986. – 31 серп. – С. 6.

¹⁴¹ Ruski album kobiece // Ruch. – 1887. – № 6; Rusińska literatura albumowa // Prawda. – 1887. – № 22, 24, 27; Perszyj Winok // Kraj. – 1887. – № 25; Perszyj Winok // Kurjer Lwowski. – 1887. – № 172.

¹⁴² ВР ЛННБ, ф. 29 (М. Возняк), спр. 82/10 (Франкова книжечка 1881 р. про працю), арк. 45–66.

краю, підкреслювала відрубність українців і від росіян, і від поляків. Хоч І. Франко і його оточення різнилися в поглядах зі старшим поколінням української галицької інтелігенції, вони спільно з народовцями боролися за широку автономію краю¹⁴³, намагалися, щоб друковане слово доносило до українців Галичини новітні ідеї, розширювало світогляд, а отже, сприяло ростові культури рідного народу. Попри несприйняття радикалізму молоді з боку старших, творчість І. Франка, його активна видавнича діяльність та зусилля щодо поширення української книжки сприяли поживленню видавничого процесу в Галичині в цілому, мали значною мірою просвітницьке значення насамперед у середовищі середньошкільної та студентської молоді, змушували покоління старших народовців активізувати громадську і політичну працю, піднести рівень діяльності “Просвіти”, започаткувати провідний український щоденник “Діло” (1880), створити на зламі XIX–XX ст. провідне українське видавництво – Українсько-руську Видавничу Спілку, врешті перетворити (спільно з діячами Наддніпрянщини після переїзду до Львова М. Грушевського) Літературне товариство ім. Шевченка в Наукове – по суті, в першу українську новітню Академію наук.

AD FONTES: THE SOURCES OF IVAN FRANKO'S PUBLISHING ACTIVITIES

Bohdan YAKYMOVYCH

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine, tel. (032) 2394390*

The author has scrupulously viewed the early period of I. Franko's publishing activities in the 1870s – 1880s against the social and political background of that time. He demonstrates the formation of outlook of the famous writer, scholar, publisher, his bibliological and publishing principles, the initiation of a radical trend in Ukrainian journalism and book publishing, legal and illegal forms of I. Franko's publishing activities.

Key words: Ivan Franko, publishing activity, bibliology, Halychyna.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2008

Прийнята до друку 6.05.2008

¹⁴³ Podhorodecki L. Dzieje Lwowa. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1993. – S. 143.